

ŠIAULIŲ UNIVERSITETAS
HUMANITARINIS FAKULTETAS
LITERATŪROS ISTORIJOS IR TEORIJOS KATEDRA

BERNADETA KAMANTAUSKAITĖ

*Lietuvių filologijos ir ryšių su visuomene specialybės V kurso neakivaizdinio
skyriaus studentė*

Komunikacijos modeliai Balio Sruogos „Dievų miške“

BAKALAURO DARBAS

Darbo vadovas
doc. dr. Vigmantas Butkus

Šiauliai 2010

TURINYS

I. Įvadas	3
II. Romano „Dievų miškas“ naracinis aspektas	8
III. Autoriaus – herojaus komunikacinė raiška	10
1. „Aš – Aš“ komunikacijos modelis	10
2. „Aš – Kiti“ komunikacijos modelis	12
IV. Kiti komunikacijos modeliai	18
1. Koncentracijos lageris kaip kultūros ženklas	18
2. Individas ir kultūra: komunikacinių kodų vartojimo strategijos	21
V. Išvados	29
VI. Santrauka	31
VII. Literatūra	34
VIII. Anotacija	36

I. ĮVADAS

Praėjusiame šimtmeetyje išpopuliarėjusios komunikacijos studijos šiuo metu yra integruojamos kone visose mokslo srityse. Taikant komunikacijos filosofiją ir teoriją, siekiama paaiškinti žmogaus ir visuomenės sėkmes ir nesėkmes tiek privačiame, tiek visuomeniniame gyvenime. Kai kurios svarbiausios mūsų amžiaus dilemos <...> siejamos su komunikacija arba jos žlugimu. Taigi, „komunikacija“ yra viena būdingų XX a. sąvokų,¹ kuri sėkmingai persikėlė ir į XXI amžių.

„Komunikacijos“ terminas kilęs iš lotyniško žodžio *communicare*, kuris reiškia perteikimą, dalijimąsi. J. D. Peters teigia, kad bendrąja prasme komunikacijos reikšmių šakos yra šios: perteikimas arba dalyvavimas, skleidimas ar siuntimas, mainai arba abipusis perdavimas. Dar viena jos reikšmė – žmonių ryšiai per signifikaciją.²

Komunikacijos studijų pradžia laikomi 1948 m., kuomet matematinė Shannono ir Weaverio komunikacijos teorija (1948), atsiradusi jiems sukūrus savo komunikacijos modelį, dėl savo paprastumo sparčiai išplito ne tik tiesioginės informacijos perdavimo analizėje, bet ir kultūrų tyrinėjimo erdvėse. Jis tapo „pradžiai pagrindiniu komunikacijos proceso modeliu, kuris traktuojamas kaip bendras pagrindas tokiose įvairiapusėse disciplinose kaip žurnalistika, retorika, lingvistika, kalbos ir klausymo mokslo šakos“.³ Vėliau buvo kuriami nauji komunikacijos modeliai, tačiau visų jų pagrindų daugiau ar mažiau išliko būtent šis. Kitų komunikacijos modelių pasirodymas išplėtė jų taikymo erdves, metodologines sistemas, formavo jų šalininkų ir kritikų gretas. Skirtingi komunikacijos modeliai, akcentuojantys skirtingus komunikacijos aspektus, tokius, kaip pranešimų perdavimas ar prasmės kūrimas, implikuoja skirtingas teorines prieigas, orientaciją į skirtingus praktikos lygmenis: tarpasmeninę komunikaciją, komunikaciją grupėse ir masinę komunikaciją.⁴ Komunikacijos modelių gausa įtakojo daugybę komunikacijos teorijų kūrimąsi.⁵

Lietuvoje išsamiausia studija apie komunikacijos modelius ir jų taikymą empirinėje erdvėje šiuo metu yra J. Fiske knyga „Įvadas į komunikacijos studijas“. Šioje knygoje glaustai ir aiškiai apibūdinami pagrindiniai komunikacijos modeliai, išskiriamos ir apibūdinamos proceso ir semiotinės mokyklos. Proceso mokyklai komunikacija yra pranešimų perdavimas. Ji tiria,

¹ John Durham Peters, *Kalbėjimas vėjams / Komunikacijos idėjos istorija*, Vilnius: Lietuvos Rašytojų sąjungos leidykla, 2004, p. 7.

² John Durham Peters, *Kalbėjimas vėjams / Komunikacijos idėjos istorija*, p. 14 - 16.

³ Davis Foulger, „Models of Communication Process“. Prieiga per internetą: <<http://davis.foulger.info/research/unifiedModelOfCommunication.htm>>.

⁴ Kęstutis Kirtiklis, „Komunikacijos teorijos ir komunikacijos filosofijos asimetrija“, *Problemos*, 2008, nr. 74, p.145.

⁵ Įdomumo dėlei reiktų paminėti, kad vien bazinių (logiškai neprieštaringai sąvokų, apibrėžimų ir modelių aibės galimos operacionalizuoti empirinių tyrimų tikslais (psichoanalizė, feminizmas, semiotika, struktūralizmas ir t.t.)) teorijų, septyneriose populiariausiose komunikacijos vadovėliuose buvo priskaičiuota 249, iš kurių nei viena nepaminėta visose, (Kęstutis Kirtiklis, „Komunikacijos teorijos ir komunikacijos filosofijos asimetrija“, p. 143).

kaip siuntėjai ir gavėjai užkoduoja ir dekoduoja informaciją, kaip perdavėjai naudoja komunikacijos kanalus ir priemones, tiria komunikacijos efektyvumą ir tikslumą. Komunikacija suvokiama kaip procesas, kurio metu vienas asmuo stengiasi paveikti kito elgesį ar dvasinę būseną. Jei poveikis skirtingas už numatytąjį, diagnozuoja komunikacijos nesėkmę ir ieško silpnųjų grandžių komunikacijos procese. Semiotinei mokyklai (*komunikacija* – B. K.) – yra reikšmių kūrimas ir keitimasis jomis. Ji domisi reikšmių mainais. Abiems mokykloms bendra tai, kad jos nagrinėja *kodus*: pirmajai mokyklai tai užkodavimo ir iškodavimo priemonės, antrajai – reikšmių sistemos.⁶

Darbo naujumas. Kaip viena iš komunikacijos mokslo taikymo sričių yra literatūros studijos. Literatūros kūrinio analizė, pasitelkiant komunikacijos teorijas, išplėtė jo suvokimo lauką iki begalinio prasmų skaičiaus, kurių ribos gali būti nebent skirtingos kultūrinės patirtys ar suvokimo lygmenys. Nes, „teksto reikšmę iš dalies sudaro atvirumas neapibrėžtam skaitytojų, todėl ir interpretacijų, skaičiui“⁷ Daug dėmesio pasitelkiant komunikacijos teorijas literatūros kūriniui skyrė Jungtinių Amerikos Valstijų, Didžiosios Britanijos semiotikai, Prancūzijos struktūralistai (semiotinė mokykla). Daugiau ar mažiau šių literatūrinių mokyklų pasekėjų atsirado ir kitose Vakarų Europos šalyse. Nors būtų netikslu sakyti, kad tik semiotikai ar struktūralistai analizuoja komunikacinius ženklus literatūroje. Įvairios literatūrinės mokyklos (Prahos, Ženevos, Bachtino grupė) ar tiesiog skirtingi literatūros tyrimo metodai (fenomenologinis, hermeneutinis ir t.t.) kūrinio analizei taiko komunikacinius ryšius. Plačiausiai literatūros teksto analizei yra taikoma semiotikos mokykla. Lietuvoje komunikacijos teorijos, o tiksliau semiotinės mokyklos pasekėjų ratas yra įsikūręs Vilniaus universitete. Jei Vakarų Europoje komunikacijos teorijų taikymas kultūros studijoms išpopuliarėjo XX a. septintajame dešimtmetyje, tai palyginti Lietuvoje A. J. Greimo semiotinių studijų ir tyrimų centras (nuo 2007 m. A. J. Greimo semiotikos ir literatūros teorijos centras) įsikūrė tik 1992 m. Taigi rimtesnį dėmesį moderniajai literatūrologijai pradėta skirti palyginti visai neseniai.

Tuo pačiu galima paaiškinti, kad tos temos studijoms trūksta literatūros lietuvių kalba. Rimčiausiais šios srities darbais, kur galima rasti ir praktinio pobūdžio tyrimų laikyčiau A. Kalėdos studiją „Romano struktūros matmenys. Naujosios literatūros studijos“ ir K. Nastopkos monografiją „Lietuvių eilėraščio poetika“. Šiek tiek atliktų studijų, tyrimų, mokslinių straipsnių apie komunikacijos teorijos taikymą literatūros kūriniui esama analizuojant teksto (adresantas) – skaitytojo (adresatas) santykį. Taip pat ne itin gausu ir verstinės literatūros.

Todėl literatūros kūrinio analizė pasitelkiant komunikacijos teoriją šiuo metu yra vieni iš sudėtingesnių darbų ne tik dėl mokslinės literatūros trūkumo, bet ir dėl išaugančio plataus interpretacijų lauko.

⁶ John Fiske, *Įvadas į komunikacijos studijas*, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 16-17.

⁷ Paul Ricoeur, *Interpretacijos teorija: diskursas ir reikšmės perteklius*, Vilnius: Baltos lankos, 2000, p. 43.

Temos aktualumas. Balio Sruogos memuarinis romanas „Dievų miškas“, tai - „fakto literatūra“ atskleidžianti II Pasaulinio karo nacių vykdytus nusikaltimus žmonijai koncentracijose stovyklose. Tai autobiografinis blyksnis iš vieno iškiliausių Lietuvos rašytojų, poetų, profesoriaus Balio Sruogos asmeninio gyvenimo. Blyksnis, tragiškomis spalvomis nudažęs rašytojo tolimesnį gyvenimą, kuris savotiškai neužgeso iki šių dienų tos kartos ar tų žmonių, kurie kalėjo koncentracijose stovyklose sąmonėje. Netgi tos kartos žmonėms, kuriems teko laimėti negyventi karo laikotarpiu, jaučia savotišką to laikmečio atspindį ir atsakomybę, kad tai nepasikartotų niekada. Tai, kad šis kūrinys turi neblėstančią vertę, rodo ir 2005 m. jo motyvais pastatytas, Algimanto Puipos režisuotas filmas „Dievų miškas“.

Štuthofio koncentracijos stovykla (o jų buvo šimtai) – tik viena iš daugelio žmonių naikinimo mašinų, kurios smagračiais perėjo Sruoga stebuklo dėka likdamas gyvas. Knygoje vaizduojamas koncentracijos stovyklos gyvenimas: režimo ypatybės, kalinių santykiai, tautinė neapykanta. Ir vieno žmogaus tragedija. Visa tai aprašoma per ironijos prizmę su sarkastiška šypsena, kuri suteikė rašytojui dvasinę stiprybę išlikti. Nes autoriui, kaip teigia A. Kalėda, „Sarkastiška ironija, juodasis humoras (kalinių mušimo, lavonų tampymo scenos) – vienintelis būdas, leidęs bent kiek atsitverti nuo šaltai apgalvotos, racionalizuotos žmonių naikinimo sistemos.“⁸

Ši ironija, atvirai išsakyta memuaruose ir gelbėjusi Balį Sruogą nacių koncentracijos lageryje, liko nesuprasta – sovietų okupaciniame režime virto jį skandinusiu akmeniu. Balys Sruoga romaną „Dievų miškas“ parašė per keletą mėnesių 1945 m. Rankraštis spausdinimui buvo paruoštas dar 1946 m., bet knyga dienos šviesos neišvydo. Įpratę skaityti paraidžiui, cenzoriai joje nerado sovietinės ideologijos šampų: nei žmogaus, nei žmonijos kančios, nei nacių vykdomų nusikaltimų, nei Stalino „saulės“. Rašytojo ironiškas „okupantėliai“ padėjo jam išsaugoti dvasinį orumą prieš nacizmo fanatikus, tačiau sovietiniai nomenklatūrai tai skambėjo kaip išsireiškimas apie kūdikius, kurių lopšinėms dainuoti į lagerius buvo patalpinami okupuotų tautų žmonės. Gal todėl tik praėjus 11 metų, 1957 m., žvelgiant šiek tiek iš laiko perspektyvos, po Stalino mirties prasidėjus šiokiam tokiam represiniam atšilimui, naujai sudaryta tekstologinė komisija sugebėjo išvelgti Sruogos ironijos prasmę, ir romanas išvydo dienos šviesą. Balys Sruoga šios dienos jau nebesulaukė.

Kalbant apie patį rašytoją Balį Sruogą, vertėtų paminėti jo platų kūrybinės veiklos diapazoną nuo poeto – prozininko – dramaturgo iki literatūros, dramos kritiko, tautosakos tyrėjo. Jo kūrybinis palikimas šiuo metu sudėtas į 15 tomų *Raštų*. Balys Sruoga vienas iš Lietuvos kultūrinės erdvės korifėjų, kurio kūryba itin analizuota ir analizuojama iki šių dienų. Lietuvos literatūros klasiko kūrybai ir prisiminimams apie jo asmenybę ir veiklą išleistos net

⁸ Algis Kalėda, „Dievų miškas be dievų“, Balys Sruoga, *Dievų miškas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 9.

septynios knygos, kurių žymiausios A. Samulionio „Balys Sruoga“, „Balys Sruoga – dramaturgijos ir teatro kritikas“, R. Pabarčienės sudaryta knyga „Balys Didysis: atsiminimai apie Balį Sruogą“ bei R. Žilinsko „Kūrybos studijos ir interpretacijos: Balys Sruoga“.

Tačiau šito memuarinio romano aktualumas dėl savo kontraversiškos formos ir turinio išlieka iki šių dienų ir literatūrinės kritikos erdvėje. G. Lazdynas knygoje „Romano struktūrų formavimasis Lietuvoje“ aptaria kūrinio priklausomybę romano žanrui romantinės estetikos požiūriu ir netgi įvardija kaip antrąjį tikrą romaną lietuvių literatūroje.⁹ Tyrinėtas jo žanrinis statusas: grožinė literatūra ar dokumentika, apsakymas ar romanas, dienoraštis ar memuarai. Apie tokius tekstus E. Baliutytė išsako teiginį, kad moderniosios literatūros kontekste „riba tarp grožinės literatūros ir dokumentikos ėmė nykti <...>, kad grožine literatūra laikytinas bet koks žodinis tekstas, tam tikros kultūros terpėje įstengiantis atlikti estetinę funkciją“.¹⁰ Tai pat G. Lazdyno straipsnyje „*Dievų miškas* arba distopija lietuviškai“ ieškoma priklausomybės priežasčių antiutopijos žanrui.¹¹ Ironijos paskirtį tekste analizuoja M. Laurinkus straipsnyje „Ironija Balio Sruogos *Dievų miške*“.¹²

Nors šis romanas tyrinėtas plačiu analizių diapazonu (žanro, idėjos, biografiniu, humanistiniu), tačiau komunikacinis aspektas išliko iki šiol nepaliestas. Romane susipinantys kultūrų, ideologijų, filosofijų, personalijų apraiškos tam tikroje apibrėžtoje erdvėje skatina ieškoti jų tarpusavio sąveikos taškų, pagrįsti jų (ne)integralumą ar tiesiog atskleisti kokiomis formomis kuriamas vienoks ar kitoks komunikacinis modelis. Kita vertus, įdomu nustatyti, kuo grindžiamos kultūrų egzistavimo formos, ar įmanomas vienos kultūros išlikimas kitos kultūros fone. Remiantis V. Kavolio pasiūlytomis kultūros tyrimų plotmėmis, tekstų aprašymas, remiantis pasirinktu koku nors moksliniu metodu, kuriame dėmesys būtų skiriamas tame tekste slypinčių struktūrų ir įtampų atpažinimui, padėtų atskleisti kultūrų raišką.¹³ „*Dievų miške*“ parodyti du pasauliai – konclagerio realybė ir sukurtasis jos ironiškas atvaizdas – yra skirtingi savo esme ir paskirtimi. Vienas funkcionuoja, kad griautų ir žudytų, kitas – kad kurtų ir apsaugotų. Platesne prasme – tai yra kultūros ir nekultūros, žmonių ir nežmonių, humanistinių vertybių ir žvėriškų instinktų sankirta.¹⁴ Taigi, komunikacijos tyrimas yra viena iš galimybių nustatyti priežastinius ryšius ir romano sociume esančių *homo sapiens* egzistavimui ar žlugimui.

⁹ Gintaras Lazdynas, *Romano struktūrų formavimasis Lietuvoje. Nuo „Algimanto“ iki „Altorių šešėly“*. 1996 - 1999, Kaunas: 1999, p. 74.

¹⁰ Elena Baliutytė, „Savimonės formos Lietuvos dokumentinėje literatūroje“, *Literatūra*, 2008, nr. 50 (1), p. 16.

¹¹ Gintaras Lazdynas, „*Dievų miškas*“, arba distopija lietuviškai“, *Šiaurės Atėnai*, 1996, nr. 27 (321), p. 5.

¹² Mečys Laurinkus, „Ironija Balio Sruogos „*Dievų miške*“, *Kūrybos studijos ir interpretacijos: Balys Sruoga*, sud. R. Žilinskas, Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 192-207.

¹³ Vytautas Kavolis, „Šiandieninės kultūros tyrimų plotmės“, *Šiuolaikinio socialinio diskurso analizė*, Vilnius: Baltos lankos, 1997, p. 7.

¹⁴ Algis Kalėda, „*Dievų miškas be dievų*“, *Balys Sruoga, Dievų miškas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 11.

Darbo objektas – Balio Sruogos literatūrinis kūrinys „Dievų miškas“ ir jo vidinėje erdvėje funkcionuojančios komunikacinės sistemos.

Pastarasis teiginys ir suponuoja šio **darbo tikslą** – ištirti kūrinio vidinę komunikaciją, nustatant komunikacinių sistemų, jas detalizuojančių modelių taikomumą ir raišką, jų atsiradimo ir vartojimo strategijas, vertinant kaip komunikacinės (ne)sėkmės daro įtaką tam tikrų sistemų, individų gyvavimui ar žlugimui.

Darbo uždaviniai:

- Atskleisti pasakotojo – herojaus komunikacinį vaidmenį lagerio kontekste.
- Atskleisti lagerio komunikaciją.
- Išanalizuoti vyraujančių kodų sistemas tekste.
- Atskleisti kodų reikšmes individo ir jo sociumo kultūroje.
- Įvertinti (kultūrinių, socialinių, ideologinių ir kt.) kontekstų svarbą tekste vyraujančioms komunikacinėms sistemoms.
- Įrodyti, kaip tam tikros sistemos pagrindžia ir diktuoja tam tikrų komunikacinių formų propagavimą.

Metodologija. Darbe bus remiamasi komunikacinės proceso mokyklos teoriniais pagrindais, nes šiai mokyklai komunikacija lemiamas veiksnys, norint įtvirtinti pasirinktą vyksmo eigą. Kai kurios išvalgos darbe reikalaus ir semiotinės mokyklos požiūrio į komunikaciją, jei tai padės tiksliau ir konkrečiau suprasti norimo pažinti dalyko esmę. Kadangi komunikacijos tyrimai – interdisciplininė sritis, šiame darbe bus atsižvelgta į sociokultūrinį, istorinį, antropologinį aspektą. Dėl metodinės literatūros trūkumo išliks ir interpretacinio metodo tikimybė.

Darbo struktūra. Darbą sudaro trys skyriai. Pirmajame skyriuje tiriama kūrinio naracija, siekiant nustatyti tekste funkcionuojančias komunikacines sistemas. Antrajame skyriuje analizuojama autoriaus herojaus komunikacinė raiška, o trečiajame skyriuje atskleidžiamas komunikacinių ženklų ir kodų sintezė lagerio kultūroje.

II. ROMANO „DIEVŲ MIŠKAS“ NARACINIS ASPEKTAS

Balio Sruogos romanas „Dievų miškas“ įvardijamas, kaip memuarinis romanas. Lietuvių kalbos žodyne memuarai apibrėžiami kaip „pergyventų praeities įvykių aprašymas, atsiminimai“¹⁵. Šitoks memuarų reikšmės nusakymas suponuoja, kad autorius kartu yra ir pagrindinis romano herojus, apie kurį sukasi ar per jo asmeninę patirties, išgyvenimų prizmę pateikiami kiti veikėjai, įvykiai, aplinka ir t.t. Taigi, anot A. Samulionio „memuarų centre – autoriaus asmenybė, jo patirtis, jo psichologinis pasaulis“¹⁶. Todėl galima teigti, kad autorius – herojus yra ir vienas iš romano komunikacinių centrų, kuris kartu yra ir romano kūrėjas (medžiagos apdorotojas) ir jo dalyvis, kurio percepciją lemia „pozicija pasaulio vertybių atžvilgiu būties įvykyje. Herojaus ir jo pasaulio (jo gyvenimo) atžvilgiu autorius vertybiškai nusiteikia pirmiausia, ir ši meninė nuostata lemia ir jo literatūrinę poziciją medžiagos atžvilgiu“¹⁷. Ši Balio Sruogos literatūrinė pozicija – rašymo stilius, medžiagos pateikimo forma (išdėstymas), autoriaus vieta romano struktūroje. Visa tai atsiskleidžia gilinantis į romano naraciją.¹⁸

Nors rašymo stilius ir nėra šio darbo tikslas, tačiau vertėtų trumpai jį apibūdinti, nes būtent šia rašymo maniera, kaip parodys tolimesnis tyrimas darbe, ir yra pagrįsta viena iš kūrinio skirčių memuarų žanrui.

Niekas nenuneigtų, kad Sruogos kūrinys garsus ne tik dėl pateiktos faktinės medžiagos, žyminčios hitlerinį terorą pavergtų tautų atžvilgiu, bet ir dėl tų faktų pateikimo ironišku stiliumi. „Didžiausia aštraus, pikto, geliančio juoko dozė pliekia absurdišką lagerio tvarką, nuvainikuoja įvairaus rango jos vykdytojus, kurių portretai knygoje tiesiog karikatūriškai ryškūs ir apibendrinti. <...> pasijuokia iš savo klipatiškos padėties lageryje, iš savo negalios ir inteligentiško nepraktiškumo, su ironiška šypsena aprašo lagerio darbus, „apelius“, nakvynę barakuose, iš kurių po nakties išvelkami keli ar keliolika lavonų.“¹⁹ Tačiau yra keletas momentų, kada ironija išnyksta. Tai įvyksta tuomet, kai tekste atsiranda asmeniniai humanistiniai autoriaus vertinimai: „Jokios politinės, jokios religinės, jokios pasaulėžiūrinės idėjos jų niekuomet nepateisins!<...> Kitaip – amžių prakeikimas slėgs ne tik jų atmintį, slėgs ir jų palikuonių palikuonis!“²⁰ ir pamąstymai „Miršta žmonės karo laukuose baisiose kančiose. Bet

¹⁵ Lietuvių kalbos žodynas, (elektroninė versija). Prieiga per internetą: < <http://www.lkz.lt/startas.htm> >.

¹⁶ Algis Samulionis, „Dievų miškas“, *Kūrybos studijos ir interpretacijos: Balys Sruoga*, p. 185.

¹⁷ Michail Bachtin, „Autorius ir herojus“, Vilnius: Aidai, 2002, p. 304.

¹⁸ Nors naracijos sąvoka apima keletą reikšmių, tačiau šiame darbe renkuosi Rimmon-Kenan aiškinimą, kuris naraciją apibūdina, kaip dvigubą komunikaciją: jis yra tekste – pasakojimas klausytojams, įtraukia į tekstą – autorius išitraukęs į tekstą, (Jeremy Hawthorn, *Moderniosios literatūros teorijos žinynas*, Vilnius: Tyto Alba, 1998, p. 209).

¹⁹ Algis Samulionis, „Dievų miškas“, p. 189–190.

²⁰ Balys Sruoga, „Dievų miškas“, *Raštai IV tomas*, Vilnius Alma Littera, 1997, p. 301. (Toliau cituojant iš šaltinio skliausteliuose nurodomas jo ir puslapio numeris)

tenai visi lygūs. Ten sužeistam pagalba teikiama. Ten sužeistą net priešas pagerbia.“ (1, 302). Šitame kontekste autorius ne tik įsitraukia į tekstą, bet parodo save kaip asmenybę. Matydamas, samprotaudamas ir smerkdamas esamą realybę jis „kaip protinga ir laisva būtybė negali [*arba atsisako* – B. K.] dalyvauti kuriant svetimą jam pasaulį, kuris, savo ruožtu, žmogui yra amžina grėsmė“²¹.

Kas privertė autorių pasirinkti ironiją rašant šį romaną? Ar ironiškas požiūris į išgyventus įvykius atsirado rašant romaną, ar šis požiūris gimė esant autoriui įvykių kūryboje ir išliko net parašius romaną? Galbūt ironija yra vienas iš komunikacinių kodų, kuriais autorius užkoduoja savimonę prieš tą pasaulį, kuris ir yra „amžina grėsmė“? Jei ironija yra komunikacinis kodas, tai jis pirmiausia atsiranda santykiyje su savimi, todėl galima teigti, kad kūrinyje yra autokomunikacinė raiška.

Autoriaus, kaip komunikacinio centro, atskaitomybę galima įvardyti ir pagal jo paties sau priskirtą vietą romano naracijoje. Jau žinome, kad autorius pats patyrė įvykius, kuriuos pateikia romane. Todėl galime išskirti kelias pozicijas, kuriomis jis įveda save į tekstą. Gramatiniame lygmenyje tai būtų pirmojo ir trečiojo asmens pasakojimas bei „pasakotojas, kuris yra stebėtojas, o kartu interpretuoja bei vertina vaizduojamo pasaulio reiškinius“²². Jei pirmojo ir trečiojo asmens pasakojimas nusako herojaus patiriamus įvykius, emocinę raišką, kitaip sakant, jo komunikaciją laike, tai pasakotojas, kuris yra stebėtojas apibūdina ir vertina jo regimą aplinkos pasaulį. Čia pasireiškia komunikacija erdvėje. Santykis su regimuoju pasauliu pasireiškia komunikacija „Aš – Kiti“ arba nurodo kitų nuo herojaus valios nepriklausomų komunikacijos formų egzistavimą, pvz.: lagerio infrastruktūra, valdymo sistema, istorija, komunikacija su išore, kalinių tarpusavio santykiai ir t.t. Visa tai atsispindi ir medžiagos pateikimo, išdėstymo formoje, kuri prasideda nuo lagerio priešistorės: geografinės ir socialinės aplinkos aprašymo, vėliau autorius pats įtraukiamas į tekstą, kaip veikėjas, kuris kartkartėmis pereina į pasakotojo poziciją. Todėl galima teigti, kad autoriaus, kaip siuntėjo (adresanto) santykis reiškiasi „teksto viduje – kaip abstraktusis autorius, kaip fiktyvus naratorius ir kaip personažas, kuris drauge yra ir pasakotojas“²³. Galima teigti, kad vertinant kūrinį naraciniu aspektu, jame atsiranda trys komunikacinės sistemos: Aš – Aš, Aš – Kiti, ir veikiančios erdvėje naracinės sistemos, kurios sukuriama teksto kūrėjui esant abstrakčiojo autoriaus vaidmenyje.

²¹ Jūratė Morkūnienė, *Humanizmas. Filosofinės teorijos metmenys*, Vilnius: Baltic Eco, 1995, p. 124.

²² Algis Kalėda, *Romano struktūros metmenys. Literatūrinės komunikacijos lygmuo*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. 113.

²³ Algis Kalėda, *Romano struktūros metmenys. Literatūrinės komunikacijos lygmuo*, p. 111.

III. AUTORIAUS – HEROJAUS KOMUNIKACINĖ RAIŠKA

1. AŠ – AŠ KOMUNIKACIJOS MODELIS

Esant autoriaus ir herojaus tapatumui, kurio būtį veikia pergyventas įvykis, romane atsiranda autokomunikacinė raiška. Ji šiuo atveju kaip ne tik įvykio vertinimas, bet ir kaip savęs tame įvykyje vertinimas.²⁴ Tokius vertinimus galima įvardyti kaip autoriaus-herojaus savivoką. Savivoka – tai savęs, kaip asmenybės suvokimas (autoidentifikacija).²⁵ Ši autoriaus – herojaus savivoka „Aš – Aš“ siekia „išsiaiškinti vidinę rašančiojo būseną, kai to neįmanoma padaryti neužrašant“.²⁶ Autoriaus patirtą šoką ir savęs vertinimą koncentracijos lageryje puikiai atspindi šis retorinis klausimas „Tikrai, ko vertos visos mano knygos, jei dvidešimtojo amžiaus viduryje civilizuotas Europos žmogus staiga žmogėdra darosi?“ (1, 334). Apie gautą iš aplinkos informaciją, kaip teigia J. Lotmanas „kanale „Aš – Aš“ vyksta jos kokybinė transformacija, dėl kurios persitvarko pats „Aš“.“²⁷ Jis supranta, kad tokioje sistemoje, kaip nacistinis lageris jis ne tik kaip profesoriaus statusą visuomenėje turintis, bet ir kaip asmenybė nebeegzistuoja. Dar daugiau – jis pradeda suprasti, kad ši sistema panaikina visą jo ir ne tik jo ankstesnį kūrybinį indėlį į kultūros, civilizacijos pasaulį – „Apie artimo meilę, apie humaniškumą buvo kadaise daug knygų prirašyta... Et, tuščia jų! Neverta jos skaityti!“ (1, 291).

Tačiau herojus nors išorinėje aplinkoje yra ir nuvertinamas, kaip ir visi iki kaliniai žemiau, negu, bet kuris inventorinis daiktas, tačiau savyje stengiasi išsaugoti susiformavusią humanistinę pasaulėžiūrą. Jis puikiai suvokia, kad šios ambicijos gali tik pagreitinti jo mirties faktą, todėl išoriniame gyvenime bando bent minimaliai laikytis primetamų jam taisyklių. Tačiau humaniškas požiūris į jį supančią aplinką ir jos atitinkamas vertinimas išlieka. Šitie vertinimai labiausiai ir atspindi konclagerio sistemos žiaurumą, žmogaus egzistencijos trapumą pakliuvus į jam nenuspėjamą aplinką, kurios paskirtis naikinti „blogos rasės“ atstovą. Nors autorius – herojus ir pasmerkia šią nacių sukurtą sistemą, taip parodydamas savo vertybinį nusiteikimą, tačiau jo nereiškia viešai, nes gaunama informacija kartu sustiprina savisaugos instinktą. „Perduodamas pats sau, jis iš vidaus pertvarko savo esmę, kadangi asmenybės esmę galima traktuoti, kaip socialiniu požiūriu reikšmingą kodų rinkinį, o šitas rinkinys čia, vykstant komunikacijos aktui, keičiasi.“²⁸ Šiuo atveju, galima traktuoti, kad žmogaus asmenybė turi

²⁴ Šioje vietoje derėtų priminti, kad darbe didžiausias dėmesys yra skiriamas komunikacijai teksto „viduje“, kitaip sakant yra atsiribojama nuo komunikacijos su tekstu (romano) skaitytoju.

²⁵ Džiuljeta Maskuliūnienė, Gintarė Garnytė, „Autokomunikacijos raiška Antano Baranausko dienoraštyje“, *Acta Humanitaria Universitatis Saulensis. Mokslo darbai*, sud.: Dž. Maskuliūnienė, K. Župerka, Šiauliai: ŠU leidykla, 2006, p. 279.

²⁶ Jurij Lotman, *Kultūros semiotika*, Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. 40.

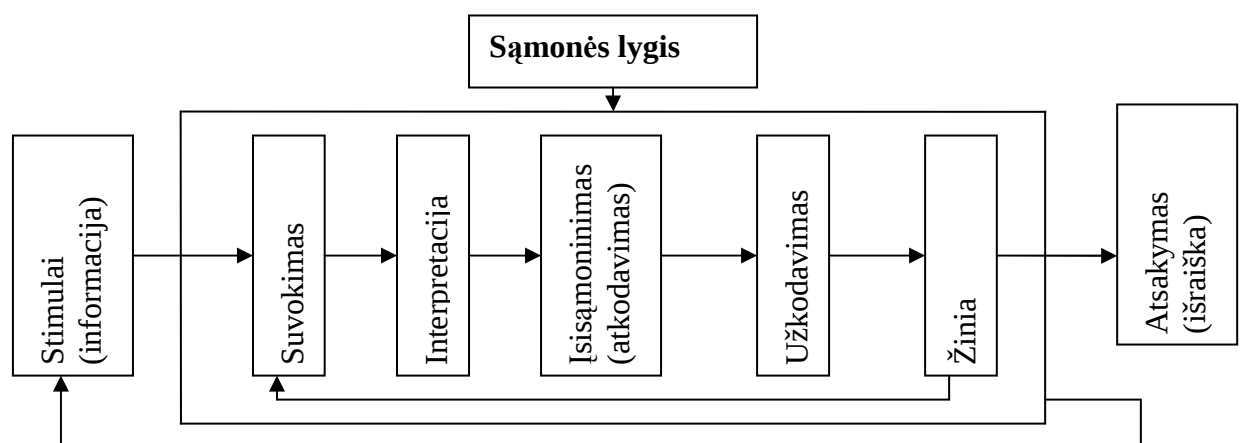
²⁷ Jurij Lotman, *Kultūros semiotika*, p. 41.

²⁸ Jurij Lotman, *Kultūros semiotika*, p. 41

panaikinti savo individualumą ir aukštesnius poreikius ir sutelkti dėmesį į vieną kiekvienos gyvybės pagrindinį poreikį – išlikti. Tuomet nuleidžiama kartelė ir pagarbos, pagalbos kitam principai, nes „savosios mirties baimė bei trauka gyventi yra iš esmės kitokio pobūdžio, nei baimė dėl kito, man artimo žmogaus mirties bei pastanga išsaugoti jo gyvybę“²⁹. Tai rodo ir herojaus pakitęs mąstymas lavonų nešimo epizode “Šiandie jį dar keturiose tempia, rytoj mane gal už vienos kojos nučiunčins, - dėl tokių niekaniekių numirėliui nėra ko įsižeidinėti“ (1, 290).

Grįžtant prie autoriaus – herojaus vidinės būsenos ir jos išraiškos – gaudamas informaciją bei siekdamas atsiriboti nuo realybės žiaurumo ir sąmoningai pakylėti savo sąmonę virš jos – jis perkoduoja informaciją pasitelkdamas ironiją. Įvykio veiksmas ir jo dalyviai romane vaizduojami kaip tyčinis prieštaravimas tarp to, kas vaizduojama tiesioginės reikšmės ir tikrosios prasmės. „Plastiniai ir tapybiniai išorinio veiksmo apibūdinimai – epitetai, metaforos, palyginimai ir kt.- niekada neišreiškia veikiančiojo savimonės ir niekada nesutampa su veiksmo tikslu ir prasme. Visi meniniai apibūdinimai perkelia veiksmą į kitą plotmę, į kitą vertybinį kontekstą, kuriame jo tikslas bei prasmė tampa imanentiškai jo realizacijai, tampa tik aspektu, kuriuo apmąstoma išorinė veiksmo raiška, t.y. perkelia veiksmą iš veikiančio asmens akiračio į transgredientiško žiūros subjekto akiratį“³⁰. Tai turi įtakos ir kūrinio genezei, nes „rašytojas tampa rašytoju tik rašydamas ir pats save skaitydamas“³¹

Šitokia komunikacija išreiškia intraasmeninės komunikacijos modelį (1 pav.), kuris pagrįstas tuo, kad kai išoriniai stimulai (informacija) pasiekia žmogų, tuomet padaroma jų atranka ir interpretavimas individo sąmonėje, o vėliau, kai įsisąmoninama, ji vėl užkoduojama ir arba perduodama į aplinką per išorinius receptorių (žodžiai, gestai, judesiai ir t.t.), arba sąmonės ar pasąmonės kanalu grįžta į atkodavimo stadiją.

1 pav. Intrapersonalinės komunikacijos modelis³². (Modelis modifikuotas – B.K.).

²⁹ Michail Bachtin, *Autorius ir herojus*, Vilnius: Aidai, 2002, p. 211.

³⁰ Michail Bachtin, *Autorius ir herojus*, 2002, p. 153.

³¹ *Literatūros analizės kritinių metodų pagrindai*, sud. D. Bergez, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p.41.

³² Keneth Wayne Baker, „Oral advocacy for prelaw students: a behavioral approach“. Prieiga per internetą: <<http://etd.lib.ttu.edu/theses/available/etd-12212009-31295001748440/unrestricted/31295001748440.pdf>>.

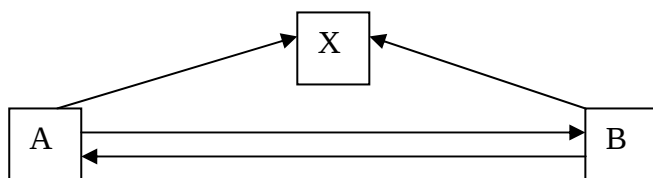
Intraasmeninė komunikacija – tai tarpasmeninės komunikacijos pagrindas, nes žmogaus sugebėjimas komunikuoti su kitais priklauso ir nuo jo sugebėjimo komunikuoti pačiam su savimi.³³

Taip veikianti autoriaus – herojaus sąmonė išlaiko kultūrinės vertybės ir kartu padeda jam prisitaikyti prie aplinkos, nepalūžti ir, galima teigti, kad funkcionuoja, kaip individo savisaugos instinktas. Kultūrinės sąmonės savivoka teisingai atkodavusi ir užkodavusi gaunamą informaciją suteikia linkmę orientuotis naujos, visiškai priešingos iki tol buvusios aplinkai egzistencinėje būtyje.

2. „AŠ – KITI“ KOMUNIKACIJOS MODELIS

Kaip jau buvo minėta, autorius – herojus yra vienas iš komunikacijos centrų romane, todėl yra reikalinga išsiaiškinti, kaip komunikacija plėtojasi, daro įtaką jo, kaip kalinio, egzistavimui lagerio sistemoje per socialinius santykius. Tokius santykius galima įvardyti, kaip „Aš – Kiti“ komunikaciją. „Aš – Kiti“ komunikacija – tai socialinių santykių komunikacija.

S. Newcombas pateikia vieną iš modelių, kuris yra pagrįstas komunikacijos vaidmeniu visuomenėje ir socialiniuose santykiuose. Tai yra trikampis komunikacijos modelis (2 pav.), kurį sudaro komunikatorius ir gavėjas, sąveikaujantys tarpusavyje, ir trikampio viršūnėje jų sociumo dalis, veikiamą pirmųjų dviejų santykių. Tai ABX sistema, kurių vidiniai santykiai tarpusavyje priklausomi: jei keičiasi A, tai ir B ir X taip pat keičiasi; jei A keičia savo santykį su X, tai ir B turi keisti savo santykį su X, arba su A.³⁴

2 pav. S. Newcombo modelis. Paprasčiausios ABX schema³⁵

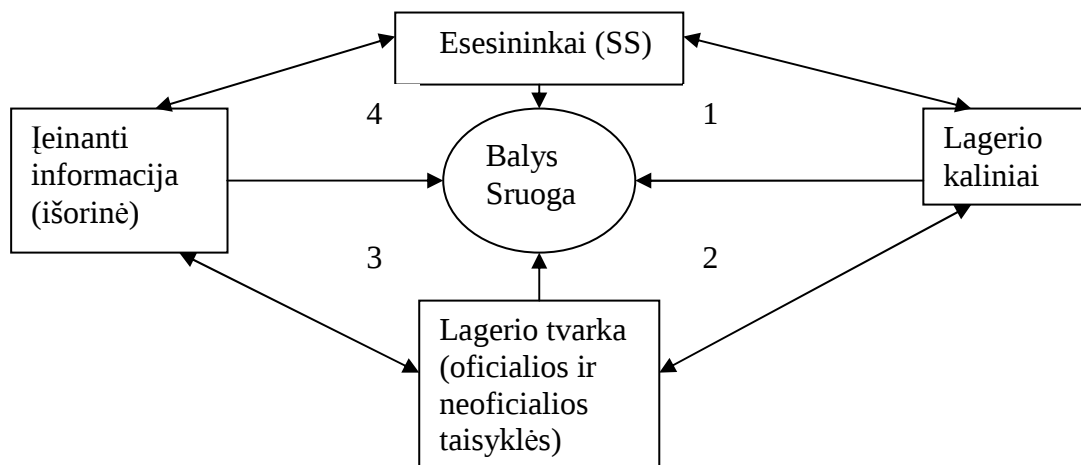
Šį komunikacijos modelį galima pritaikyti ir lagerio socialinei struktūrai. X tai kūrinio personažas Balys Sruoga, o įvardijant „Kitus“, galima išskirti keturius dalyvius, kurie dalyvauja komunikacijos sistemoje. Tai esesininkai, kurie valdo lagerį, kaliniai, lagerio tvarka ir išorės įeinanti informacija (3 pav.). Šioje socialinių santykių sistemoje yra apibrėžiami sociumo dalyviai, kurie vienaip ar kitaip gali turėti įtakos herojaus egzistencijai. Sistemoje veikia ne tik

³³ Aukšė Markevičienė, „Komunikacija: samprata ir procesas“. Prieiga per internetą: <http://distance.ktu.lt/marijampole/kursai_demo/Dal_soc_komunikacija/resources/documents/2937.pdf>.

³⁴ John Fiske, *Įvadas į komunikacijos studijas*, p. 49.

³⁵ John Fiske, *Įvadas į komunikacijos studijas*, p. 49.

žmonės, bet ir negalima atmesti, kad jų esama padėtis nuolat veikiama ne tik įvykių pačiame lageryje, bet ir įvykių už lagerio ribų. Taigi sistemoje sąveikauja ne tik žmonės, bet ir besikeičianti informacija ir situacija lagerio viduje ir išorėje.

3 pav. Sąveika sociume

Šioje schemoje susidaro keturi trikampiai, kurių viršūnė (X) laikytinas autorius ir pagrindinis veikėjas. Taip galima detaliau išsivaizduoti, kaip kintantys santykiai sociume gali veikti trikampio viršūnėje esantį sociumo dalyvį.

Pirmąjį trikampį sudaro esėsininkai ar, anot Sruogos „lagerio šeimininkai“ (A) ir lagerio kaliniai (B). Jų santykiai yra itin glaudūs ne tik dėl to, kad kaliniai yra žemiausioje padėtyje ar tiesiog „lagerio medžiaga“ skirta sunaikinimui, bet ir dėlto, kad čia dirba visus darbus ir yra integruoti į lagerio organizacinę struktūrą. Kaip rašo Sruoga „SS nariai galėjo kalinį kiekvieną momentą nušaut, pakart, pagaliu ar akmeniu užmušt, mesti šunim sudraskyti, apiplėšti, išplakti, degutu ištepti – taip ir toliau, taip ir toliau. Kalinys buvo anapus įstatymų. Jis jokių teisių neturėjo <...>. Ir vis dėlto SS vyrai be kalinių pagalbos negalėjo nei lagerio tvarkyti, nei privačiai gyventi“ (1, 247). Perpratus šią situaciją Sruoga supranta, kad jo išlikimas šioje naikavimo mašinoje priklauso nuo to, ar sugebės ir jis patapti vienu iš tų kalinių, kurie būtų naudingi sistemai. Tai buvo lagerio savivalda ir lengvesnis darbas. Tačiau patekimui į lagerio savivaldą buvo reikalingi ypatingi „komunikaciniai sugebėjimai“ tokie, kaip necenzūrinių žodžių vartojimas, kitų kalinių mušimas, žudymas ir t.t., nes skirdavo jais „daugiausia kriminalistus, - vagis, plėšikus, galvažudžius...“ (1, 370). Tačiau, deja, Sruoga tokių gebėjimų neturėjo, o ir komunikacine prasme tai nebūtų pats geriausias tikslas juos išsiugdyti, nes taip, nors ir būtų proteguojamas lagerio vadovybės, tačiau užsitrauktų kitų kalinių neapykantą. Beliko ieškoti būdų gauti lengvesnį darbą. Prie lengvesnių darbų buvo priskiriami darbai sodininkystėje, lagerio krautuvėlėje, ligoninėje ir raštinėje: „Darbas ligoninėje kaliniui buvo be galo svarbus, - tai laidavo jam gyvybę. Darbas – lengvas, po stogu. Ir maistas čia buvo daug

geresnis negu kur kitur“ (1, 327); „Čia [kalinių raštinėje – B. K.] pasidarė prieinamos visokios bylos ir kai kurie slapti dalykai. Iš čia jau galėjau tarytum iš aukšto kalno žvalgytis po lagerį, viską sekti ir įsidėmėti, sudarinėti pažinčių su įtakingais lagerio žmonėmis iš kalinių tarpo“ (1, 350). Sruoga, nepavykus įsitvirtinti ligoninėje, vėliau pradeda dirbti raštinėje: „Viena iš mano pareigų buvo skirstyti jiems [esėsininkams – B. K.] darbą, dežuravimą ir atostogas“ (1, 350). Darbas raštinėje jam užtikrino ne tik šiek tiek geresnį maistą, gyvenimo sąlygas, bet ir pakylėjo kalinių hierarchijoje, tuo labiau, kad ši raštinė „buvo susijusi su darbo biuru – *Arbeitseinsatz*, tiek daug svėrusių kalinių gyvenime“ (1, 351). Savo asmeninės inteligencijos bei dirbtinio nuolankumo dėka jis įgijo šią tokį lagerio valdžios pasitikėjimą, o perkėlimas gyventi į kitas patalpas jau bent minimaliai garantavo, kad jis nebus mušamas ar tiesiog užmuštas bet kurio kalinio ar esėsininko. Ši lagerio vadovybės ir kalinių komunikacinė sistema parodo, kaip svarbu buvo atskiram individui surasti socialiai vertingą nišą siekiant išsaugoti savo gyvybę.

Antrąjį trikampį sudaro lagerio tvarka, jos oficialios ir neoficialios taisyklės (A) ir lagerio kaliniai (B). Anot Sruogos, kiekvienas lageris buvo „su savo atskirais įstatymais, su savo nuosava teise ir morale, niekur kitur nepraktikuojama, su savo nuosavomis partijomis ir partinėmis rietenomis, su savo papročiais ir gyvenimiška išmintimi“ (1, 245). Lagerio tvarka tai veikianti sistema, kuriai kaliniai turėjo besąlygiškai paklusti. Jei oficialiąsias taisykles galima įvardyti kaip darbą, paklusnumą, nuolatinį badą, fizines bausmes, kurie turėjo sunaikinti kalinį, tai neoficialiąsias kaip kuo greičiau tai padaryti, nes visų lagerių „uždavinys vienas tebuvo – naikinti hitlerinės Vokietijos, ypač nacių partijos, priešus...“ (1, 244). Nors faktiškai ši sistema turėjo būti naudojama esėsininkų, tačiau ją naudojo ir kaliniai siekdami iškilti ne tik kalinių, bet ir valdžios akyse. „Kalinių riejimas ir mušimas lageryje vis dėlto buvo gero tono požymis. <...> norėdamas valdžios akyse įsigyti pasitikėjimo, norėdamas lagerio respublikoje padaryti karjerą ar kalinių tarpe iškelti savo autoritetą, galėjai pasinaudoti šia pigiausia priemone: mušti kitus, ypač gi – naujokus“ (1, 270). Kitų kalinių mušimas lageryje veikė kaip kodas pagal, kurį lagerio vadovybė atpažindavo sistemai palankius žmones. Tokie žmonės iškildavo lagerio sistemoje tapdavo blokavais, šreiberiais, kapais ir turėdavo galimybę išgyventi. Tačiau leisti išgyventi kaliniui, nebuvo lagerio tikslas, todėl bet kokie tokios tvarkos pažeidimai turėjo iškart būti atitaisyti. Pavyzdžiui, „Saengeriui pradėjus seniūninkauti, lageris per vieną dieną pasikeitė. Kieme nebesigirdėti jokių muštynių. Nebėra sužeistų. Niekas neberėkia. <...> Šitokios padėties Arno Chemnitzas ilgai pakęsti negalėjo. Po trijų savaitių paskyrė jį antrąjį seniūną.“ (1, 382).

Kaip vieną iš tvarkos pažeidimų galima paminėti kalinių bėgimą iš lagerio, nes tuo metu, kai buvo ieškomas kalinys, visas lageris privalėjo stovėti išrikiuotas. „Stovi dešimt – penkiolika – dvidešimt tūkstančių žmonių, nejudėdami iš vietos, per dieną išalkusių, išvargusių. Stovi ilgas valandas, kartais visą naktį, kartais visą parą ir dar ilgiau“ (1, 456), kol bėglys būdavo surandamas. Toks pavyzdys rodo, kad, net jeigu pats nepažeidinėji lagerio tvarkos,

tačiau gali nukentėti, jei ją pažeidinėja kiti. Taip pat tai parodo, kad ne tik pats turi žinoti ir laikytis nustatytų taisyklių, bet turi vykdyti tau primestą atsakomybę, kad jų laikytųsi ir kiti kaliniai.

Šiame socialinių santykių kontekste Sruoga nukenčia ne kartą. Ypač tuo laikotarpiu, kol buvo naujokas. Lagerio taisyklių, gyvenimiškos išminties nežinojimas (darbas – tai darbo imitacija, niekada neklausk, niekada nesiskųsk, viską turi žinoti pats, būk naudingas valdžiai, darbo vieta reiškia gyvybę ar mirtį ir t.t.) jį perkelia į klipatų būrį, iš kurio dažniausiai patenkama į krematoriumą. Jo kultūrinė sąmonė negalėjo taip greitai adaptuotis tokiose sąlygose, kur vyksta anomija - „individai praranda elgesio normas ir idealus, iki tol dariusius jų gyvenimą reikšmingą“³⁶. Todėl nepasikeitus jo statusui kalinių hierarchijoje jis būtų buvęs sunaikintas.

Trečiajame trikampyje sąveikauja lagerį pasiekianti išorinė informacija (A), kuri gali būti pateikiama kaip vadovybės esančios Berlyne kontrolė, fronto informacija, kitos žinios pasiekiančios lagerį formaliais ir neformaliais kanalais su vidine lagerio tvarka (B). Sruoga, kaip ir kiti kaliniai, oficialiai jokios informacijos gauti negalėjo. Gauti laikraščius, klausyti radijo buvo uždrausta. Buvo uždrausta visa tai, kas galėjo galėjo sutrikdyti vidinę lagerio tvarką, kelti sumaištį ir suteikti viltį kaliniui išeiti iš konclagerio gyvam. Tačiau vis tik informacija kalinius pasiekdavo. Nors kažkuriame barake ir veikė kalinių sumontuotas radijas, tačiau iš jo gaunama informacija sklisdavo tik ribotame kalinių būryje, kad nesužinotų valdžia. Kaliniams informaciją suteikdavo gaunami siuntiniai, laiškai, kurie reikšdavo, kad jų artimieji yra gyvi ar bent jau jų neišsižadėję, virš stovyklos pasirodydavę lėktuvai, kurių skiriamieji ženklai ir skridimo kryptys taip pat nemenkai informuodavo apie kare vykstančias permainas. Šią informaciją galima pavadinti ženklų skaitymu. Komunikacijos moksle „ženklas yra tai, kas kažkam kažką reiškia tam tikru aspektu ir lygiu. Jis kreipiasi į kažką, tai reiškia, to asmens mintyse sukuria lygiavertį ar netgi labiau išplėtotą, aiškesnį ženklą. Ženklas, kurį jus sukuria, vadinamas pirmojo ženklo interpretantu. Ženklas reiškia, atstovauja kažkam, savo objektui“³⁷. Šioje komunikacinėje situacijoje laiškai, siuntiniai, lėktuvai veikia kaip ženklai, kurie atstovauja objektą – artimuosius, karo sąjungininkus, karo eigą ir perteikia gavėjui informaciją – interpretantą apie objektą. Ši iš išorės gaunama informacija turi poveikį vidinei tvarkai. Ypač baigiantis karui ir aiškejant jo laimėtojų. Jau galima gauti daugiau laiškų ir siuntinių, nebetrunkamas bendravimas tarp moterų ir vyrų barakų, kalinių barakams suteikiama daugiau laisvių, dėl ko dar labiau sužvėrėja kaliniai buvę lagerio savivaldoje, kiti tikisi išlaukti lagerio egzistavimo pabaigos. Šių tvarkų sąveika turi įtakos ir Sruogai. Jis tiki, kad pavyks išeiti iš lagerio gyvam. Turi galimybę imtis kūrybinės veiklos. Nors „Dievų miške“ nėra užsimenama

³⁶ Jūratė Morkūnienė, *Humanizmas. Filosofinės teorijos metmenys*, p. 133.

³⁷ John Fiske, *Įvadas į komunikacijos studijas*, p. 60.

apie kūrybinę veiklą, tačiau yra žinoma, kad paskutiniais lagerio gyvavimo metais ten parašo komediją „Dobilėlis Penkialapis“ ir poetinę dramą „Pavasario giesmė“.³⁸ Galima daryti prielaidą, kad iš išorės gaunami ženklai ir vidinio režimo susilpnėjimas paskatino Sruogą imtis kūrybinės veiklos, nors sąlygos rašyti vis tik buvo neįtikėtinai prastos.

Ketvirtame trikampyje sąveikauja iš išorės ateinanti informacija (A) ir esesininkai (B). Esesininkams informacija iš išorės buvo legaliai pasiekiamą, jie galėjo klausytis radijo, susitikti su giminėmis ar tiesiog turėjo galimybę išeiti už lagerio ribų. Taip pat lagerio vadovybė nuolat keitėsi informacija su centrine valdžia Berlyne. Būtent centrinės valdžios dėka Sruoga ir kiti lietuvių inteligentai tampa garbės kaliniais. Tik atvykęs į lagerį, kaip inteligentų būrio atstovas, jis buvo išjuokiamas ir žeminamas, pasirodė tinkamas tik sunkiausiems darbams, o palankiai keičiantis išorinei informacijai jis jau, nors ir su palydovu, išleidžiamas į miestą pas akių gydytoją. Maža to „man buvo leista važiuoti civiliais drabužiais, ant kurių tik maži katorgininko požymėliai tebuvo prisiūti, - ir tų ženklelių reikšmės nežinąs negalėjo suvokti, kas aš per paukštis“ (1, 504). Civiliai rūbai žymi lagerio vadovybės reakciją į iš išorės ateinančią informaciją ir tuo pačiu perteikia informaciją, kad konclagerio kalinys neturi būti atpažįstamas už jo ribų.

Oficiali ir neoficiali lagerį pasiekianti informacija, apie karo baigtį, nuo kurios priklausė lagerio egzistencija, dažnai nesutapdavo. Nors visi ženklai ir iš lūpų į lūpas sklindanti informacija rodė, kad nacistinė Vokietija pralaimės karą, tačiau valdžios potvarkiai to nerodė. Sugriežtinta lagerio apsauga. „Sargyba aplink lagerį padidinta. Kulkosvaidžiai stovi ne tik bokštuose, bet ir ant kalnelių, visiems takam takeliam apšaudyti.“ (1, 510). Tačiau, „esesininkų tarpe buvo jau ne vienas toks, kuris vidurvasary ėmė kalbėti, kad karas jau prakištas, ir be paliovos pradėjo lakti degtinę“ (1, 504). Kadangi svarbiausi lagerio veiklos veiksmas buvo derinami su aukštesniąja valdžia, kuri nerodė jokių akivaizdžių ženklų dėl kalinių paleidimo, o eilinių esesininkų nuotaikos ir pasiruošimo išvykti ženklai buvo labai akivaizdūs tai vertė kalinius, o tarp jų ir Sruogą nerimauti dėl savo ateities.

Visų keturių komunikacijos trikampių analizė parodo, kaip Sruogos likimas buvo veikiamas socialiniame tinkle. Nes pirmieji mėnesiai lageryje „buvo būklė žmogaus, nerandančio sau vietos pasaulyje – svetimame, nemąstomame, grėsmingame, kurį reikia pradėti pažinti, tačiau neaišku, kuo remiantis“³⁹. Sėkminga integracija į konclagerio sistemą ir gyvybės išsaugojimas priklausė ne tik nuo paties individo pastangų vystyti komunikaciją su kitais, bet ir nuo jo nepriklausančių aplinkybių: taisyklių sistemos, informacijos valdymas ar tiesiog lemiantis atsitiktinumas netinkamoje vietoje netinkamu laiku.

³⁸ *Balys Didysis. Atsiminimai apie Balį Sruogą*, sud. R. Pabarčienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997, p. 333.

³⁹ Jūratė Morkūnienė, *Humanizmas. Filosofinės teorijos metmenys*, p. 108.

Prie komunikacinės „Aš – Kiti“ sistemos būtų galima pridurti dar vieną komunikacijos modelį, kuris yra išvestinis iš C. Shannono ir W. Weaverio komunikacijos modelio ir yra vadinamas tarpininko ar vartų saugos modeliu (4 pav.). „Tikras vartų sargas gali neįleisti jūsų pasikalbėti su svarbiu asmeniu, metaforiniai vartų sargai neleidžia tam tikroms žinioms, nuomonėms ar interpretacijoms plačiai pasklisti. <...>, vartų sargo galia ne tik didelė, bet ir nepastebima, todėl esama disproporcijos tarp matomo ir slapto autoriteto“.⁴⁰ Yra daug tarpininko vaidmenų susijusių su komunikacija. Dauguma šių tarpininkų turi galimybę nuspręsti, kokią žinią kiti mato tame kontekste, kuriame ji yra matoma, ir kada jie ją mato. Jie dažnai turi galimybę pakeisti žinią ar užkirsti kelią jos pasiekiamumui – auditorijai (paskyrimo tikslui). Radikaliu žinios pakeitimo atveju, tokie sargai vadinami cenzoriais.⁴¹

4 pav. Tarpininkavimo modelis

Balys Sruoga pradėjęs dirbti raštinėje turėjo registruoti pranešimus apie nusikaltusius kalinius į bausmių knygą. „Esesininkai, darbo vadovai <...> surašo jų numerius ir savaitės gale atiduoda sąrašus į raštinę. <...> ... nuolat skatinamas, aš rinkdavau esesininkų pranešimus tiktai mėnesio pabaigoj. <...> Aš turėdavau pagal tuos numerius suieškoti kalinių pavardes, jų darbovietę, jų gyvenamą vietą, surašyti į knygą ir atiduoti ją Mayeriui bausmei skirti“. (1, 426) Galima pastebėti, kad šioje situacijoje Sruoga užima atsakingas pareigas. Nusikaltusių kalinių tiksli registracija lėmė, ar jie sulauks bausmės. Tačiau, kaip teigia Sruoga, „...čia tai man nesisėkė. Nežinau, kas čia kaltas buvo: ar esesininkai, darbų vadovai blogai numerius užrašydavo, ar aš, jų raštą dar blogiau paskaitydavęs, bet man vis išeidavo, kad daugumas nusikaltėlių buvo vis numirėliai. <...> Ir vis tai – su pačiomis didžiausiomis bausmėmis. <...> žymi nusikaltėlių dalis atsidurdavo ligoninėj. Kada jis numirs ar pagis – kas jį žino: negi atsiminsi visus nusikaltėlius! <...> Visa man taip susidėdavo, kad beveik nebelikdavo, kas bebausti“ (1, 427). Galima daryti prielaidą, kad Sruoga sąmoningai surašydavo lavonų ar ligonių numerius, kad numatytoji bausmė negalėtų pasiekti valdžios akyse prasikaltusių. Reikėtų nepamiršti, kad dirbant raštinėje jam buvo prieinamos dauguma bylų, tarp kurių galėjo būti ir mirusiųjų registravimo knyga. Nors ir buvo be galo rizikinga (galėjo būti vietoje nušautas ar pakartas), tačiau jis galėjo perrašyti numerius iš vienos knygos į kitą atsižvelgdamas į situaciją. Šiuo savo poelgiu jis sąmoningai pakeisdavo gaunamą informaciją ir blokavo bausmių

⁴⁰ Jeremy Hawthorn, *Moderniosios literatūros teorijos žinyas*, p. 332.

⁴¹ Davis Foulger, „Models of Communication Process“. Prieiga per internetą: <http://davis.foulger.info/research/unifiedModelOfCommunication.htm>.

vykdymą kaliniams. „Gavo Mayeris vieną tokį mano mėnesinį pranešimą, gavo kitą... <...> Po antrojo mano raporto Mayeris knygos man nebegražino. Ji daugiau nebebuvo rašoma.“ (1, 427).

Šiame komunikaciniame modelyje esesininkai ir darbų vykdytojai atlieka pranešėjo, Sruoga vartų sargo, o lagerio komendantas auditorijos funkcijas. Nors pranešimas ir pasiekdavo auditoriją, tačiau dėl pakitusios informacijos jame negalėjo turėti grįžtamosios funkcijos.

IV. KITI KOMUNIKACIJOS MODELIAI

1. KONCENTRACIJOS LAGERIS KAIP KULTŪROS ŽENKLAS

„- Koncentracijos lageris?!?!? – taip ir palinkome iš nustebimo. Mes jau koncentracijos lagery!!!“. (1, 260) Nors Sruoga ir įvardija, kad jie buvo nustebę, atgabenti į koncentracijos lagerį, tačiau antrojo sakinio semantinių ženklų (šauktukų) gausa rodo, kad sužinojus, kur yra patekę, juos apėmė ir kiti jausmai. Taigi kokias konotacines reikšmes visuomenei ar atskiram individui sukuria koncentracijos lagerio sąvoka?

Konotacija apibūdina sąveiką, atsirandančią tada, kai ženklas susiduria su vartotojų jausmais ar emocijomis ir jų kultūrinėmis vertybėmis.⁴² Galima teigti, kad lageris veikia kaip ženklas adresato sąmonėje. Ženklas, kaip jau buvo minėta ankstesniame skyriuje, nurodo kažką kitą, bet ne patį save. Taip „kalbama apie materialaus ženklo (*reprezentameno*) ir mąstomo objekto (*objekto*) ryšį, kurį palaiko santykio tarp šių dviejų elementų suvokimas (*interpretantas*)“⁴³. Darant prielaidą, kad „koncentracijos lageris“ tuo metu jau plačiai vartojama sąvoka, todėl „pagal išraiškos santykį su nurodomu objektu“⁴⁴, jį galima priskirti *simbolio* kategorijai. Kad suvoktume jo reikšmę, turime žinoti, kokiame kontekste jis veikia. Kitaip sakant, turime atrasti kultūrą, kuri įprasmina tą simbolį ir susitaria dėl jo vartojimo. Tačiau kultūrą dažniausiai nurodo ne vienas simbolis: jų turi būti ir daugiau. Nes „kiekvienai kultūrai reikia tekstų, atliekančių archaikos funkciją, klodo. Simbolių sutankėjimas čia paprastai ypač pastebimas“⁴⁵. Šią simbolių gausą žymi ir B. Sruogos tekstas: „pačioje Vokietijoje lagerių buvo sunkiai aprėpiama daugybė – įvairiausios rūšies“ (1, 244). Lagerio kaip simbolio archajiškumo išraiška gali nusidrieki į pirmykštes giminines, gentines bendruomenes, kurios buvo tarpusavyje uždaros ir priešišškai nusiteikusios. Šis uždarumas ir priešiškumas tai simbolio archajiškumo bruožas, per kolektyvinę sąmonę atėjęs iki šių dienų, nes „simbolis niekada nepriklauso kokiam nors vienam sinchroniniam kultūros pjūviui – jis visada perveria tą pjūvį

⁴² John Fiske, *Įvadas į komunikacijos studijas*, p. 104.

⁴³ Dainius Vaitiekūnas, *Literatūrinės semiotikos pradmenys*, Vilnius: VPU leidykla, 2006, p. 9.

⁴⁴ Dainius Vaitiekūnas, *Literatūrinės semiotikos pradmenys*, p. 9.

⁴⁵ Jurij Lotman, *Kultūros semiotika*, p. 255.

vertikaliai, ateidamas iš praeities ir nueidamas į ateitį“⁴⁶. Taip pat lagerio sąvoka apibrėžia ir teritoriją, kuri pirmąsiais laikais buvo bendruomenės įsikūrimo vieta, stovyklavietė.

Tačiau XX a. pirmoje pusėje lageris kaip simbolis mutuoja, įgaudamas pačias agresyviausias kolektyvinės sąmonės išraiškas. Jis tampa ne šiaip lageriu, bet koncentracijos lageriu. Analizuojant šių terminų santykį, reikia atsižvelgti į tai, „kad du terminus galėtume suvokti drauge, juos turi sieti kas nors bendra (tai panašumo ir – kaip pastarojo tęsinio – tapatumo problema)“⁴⁷. Lagerio, kaip simbolio erdviškumą galima apibrėžti kaip uždara ir ribotą, o jo vidinėje erdvėje esantys individai yra vienijami tam tikro bruožo. Pavyzdžiui, pirmąsioje gentinėje santvarkoje tas bruožas buvo gimininiai ryšiai. „Koncentracijos“ sąvoka apibūdinama kaip sukaupimas, sutelkimas, sutirštinimas.⁴⁸ Ši sąvoka kilusi iš lotyniško žodžio „*comcentrum*“, kurį išvertus reiškia *su centru*. Sąvokos semantinis laukas rodo, kad: jos erdvė yra nukreipta į centrą, kuris yra uždaras dėl to, kad jame yra tam tikras kažko sukaupimas ar sutelkimas, uždarumas gali reikšti ir centro ribas; priešdėlis *su-* yra vartojamas nurodant „veiksmą, aprėpiantį ko nors daug ir nukreiptą į vieną vietą“⁴⁹; šis sutelkimas, sukaupimas nėra savaiminis – jis yra kažkieno veikla. Jei ši veikla nenutrūkstanti ir tęstinė, o centro ribos nesiplečiančios į išorę, dėl sutelkiamų elementų pertekliaus gresia jų eliminavimasis. Tai galima pavadinti proceso uždarumu. *Uždarumo* sąvoką mini ir Balys Sruoga lagerio kontekste: „tie lageriai pradžioje, <...>, buvo beveik be išimties uždari, tai yra tokie, iš kurių niekas gyvas nebeišeidavo“ (1, 244).

Dvi sąvokos, „koncentracija“ ir „lageris“, turinčios beveik identiškų, bendrų bruožų patiprina viena kitą ir jungiasi į vieną terminą „*koncentracijos lageris*“. Šis terminas sukuria reikšmę, žyminčią uždara teritoriją, kurios vidinėje erdvėje veikia tie, kurių nuostatos yra priešiškos už jos ribų esančiam pasauliui. Individo įtraukimas į šią erdvę reiškia tai, kad jis turi priimti joje esančią tvarką, bet nepaisant to, dėl erdvės statiskumo ir joje esančių individų nuolat didėjančios koncentracijos, kai kurie individai turi išnykti užleisdami vietą kitiems. Taip atsiranda viena iš objekto reikšmių, žyminti individo vidinę percepciją į mąstomą objektą.

Koncentracijos lageris – tai ženklas-simbolis, kuris nurodo tik tam tikrą kultūrą, kurioje jis veikia. Šią kultūrą, kurioje veikė koncentracijos lageriai, galima identifikuoti ne tik iš istorijos, bet ir remiantis tekstu „...kaip hitlerinės kultūros pažiba ir pasididžiavimas, ėjo koncentracijos lageriai, atsiradę Vokietijoje drauge su Hitlerio atėjimu į valdžią“ (1, 244). Istorija sako, kad tokie Hitlerio politikos prioritetai, kaip užvaldyti ir pavergti Europą, vėliau – kitus žemynus ir arijų rasės pranašumas, kitų rasių atžvilgiu, yra visuotinai žinomi. Šie politikos prioritetai itin išryškėjo II Pasaulinio karo metais, kada buvo masiškai deportuojami užkariautų

⁴⁶ Jurij Lotman, *Kultūros semiotika*, p. 256.

⁴⁷ Algirdas Julius Greimas, *Struktūrinė semantika*, Vilnius: Baltos lankos, 2005, p. 48.

⁴⁸ <<http://www.lkz.lt/startas.htm>>.

⁴⁹ *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* (elektroninė versija). Prieiga per internetą: <<http://www.lki.lt/dlkz/>>.

tautų civiliai žmonės į vadinamąsias darbo stovyklas ar koncentracijos lagerius. Kas vyko tokiuose lageriuose, tuo laikotarpiu niekam nebuvo labai žinoma, nes informacija buvo griežtai slepiama. Oficialiai „lageris buvo tikrai kalinimo, kankinimo ir bausmės vykdymo įstaiga“ (1, 265-266). Tačiau žinant nacių vykdomą rasės gryninimo politiką ir kovą su partijos priešais, visuomenei buvo žinoma, kad pakliūti į tokių lagerių tolygu pražūčiai. Vienas iš nacių politikos vykdymo įrankių buvo koncentracijos lageris. Todėl Hitleris, naciai, „arijų rasė“, antisemitizmas, genocidas, jėgos struktūros (SS, gestapas ir kt.) – tai kiti ženklai, kuriantys kodą, kuris identifikuoja nacistinės Vokietijos ideologiją.

Ženkla-simbolį galima skaityti ir kaip paprastą pranešimą, tačiau tada išnyksta jo simboliškumas. Ženklas pradeda funkcionuoti kaip reprezentamenas.

Kaip koncentracijos lageris veikia, kaip adresantas ir kokį pranešimą jis perduoda ir koks jo poveikis, galima paaiškinti pritaikius H. Laswello komunikacijos modelį. Jis teigė, „kad, norėdami suprasti masinės komunikacijos procesą, turime studijuoti kiekvieną šio proceso etapą:

Kas

Ką sako

Kokiu kanalu

Kam

Kaip efektyviai

<...>. Komunikacija suprantama, kaip pranešimų perdavimas: modelis klausia apie „poveikį“, o ne „prasnę“. „Poveikis“ išreiškia stebimą ir matuojamą gavėjo pokytį, sukeltą atpažįstamų proceso elementų“⁵⁰. Žinoma, kad koncentracijos lageris yra vienas ženklų, kuris atstovauja nacistinės Vokietijos ideologiją. Taigi, koks jo pranešimo poveikis auditorijai? Pagal Laswello modelį tai būtų:

Kas – lageris (kaip nacistinės ideologijos ramstis).

Ką sako – reikia izoliuoti priešus, kurie gali trukdyti ideologijos įgyvendinimui.

Kokiu kanalu – gyventojų deportacija, areštai.

Kam – užkariautų tautų civiliai gyventojai, vietinė visuomenė.

Kaip efektyviai – kadangi individo izoliacija siejasi su jo laisvių erdvėje apribojimu, natūralu, kad kiekvienas sąmoningai ar nesąmoningai stengiasi to išvengti. Todėl aplink matant deportacijas, areštus užkariautų tautų gyventojams kyla panikos, baimės, neapykantos adresantui (lageriui) jausmai.

Pranešimo poveikis sukuria antrąjį ženklo kaip mąstomo objekto reikšmę. Esant abiejų reikšmių konotaciniam tapatumui, jos bendra reikšmė būtų tai, kad koncentracijos lageris yra priešprieša civilizuotam pasauliui, humanizmui, kosmopolitizmui. Taigi, „reikšmė atsiranda

⁵⁰ John Fiske, *Įvadas į komunikacijos studijas*, p. 48.

dėl dvejopos percepcijos: išorinio pasaulio percepcija suvokėjo kūnui teikia signifikantus, o vidinio pasaulio percepcija kuria signifikatus“⁵¹.

Taip galima paaiškinti, kokie jausmai apėmė Balį Sruoga ir kitus sužinojus, kur jie atvežti.

Tačiau negalima pamiršti kito aspekto, kad pranešimas pasiekdavo ir vietinius, t.y. Vokietijos gyventojus, tarp kurių buvo dalis tokių, kurie palaikė nacių partijos vykdomą politiką. Šis adresatų segmentas komunikacijos modelyje priskirtas daliai „kam“ kaip vietinė visuomenė. Šios visuomenės dalies pritarimą komunikaciniam pranešimui galima išskirti kaip paramą palaikant atvirą kanalą. Jo atvirumo palaikymu galima vadinti kitų gyventojų įskundinėjimus valdžiai. Apie pranešimo poveikio efektyvumą vietinei Vokietijos visuomenei galima patvirtinti, kai kalbama apie nežmoniškas elgimosi sąlygas (sunkų darbą, maritimą, badą, mušimą) su konclagerio kaliniais, kurie dirbo jų namų ūkiuose – „lenkų, rusų kalinių darbininką jie galėjo stumdyti ir lamdyti, kaip nori – šie darbininkai jokių teisių neturėjo“ (1, 468), bendradarbiavimu su lageriu įskundžiant pabėgusius kalinius – „civiliai gyventojai ėjo taip pat šnipų pareigas...“ (1, 455).

Vietinei vokiečių visuomenei pranešimo poveikis atitiko paties pranešimo tikslą – ideologijos priešai turi paklusti valdžiai, tvarkai, išskirtinei rasei, o tokį perauklėjamąjį poveikį, jų nuomone, ir gali atlikti koncentracijos lageris.

2. INDIVIDAS IR KULTŪRA: KOMUNIKACINIŲ KODŲ VARTOJIMO STRATEGIJOS

Siekdamas detaliai perteikti jį supančią aplinką koncentracijos lageryje, Balys Sruoga pateikė itin daug detalių veikėjų portretų aprašymų. Kaip rašė A. Samulionis, „knygoje daugiau, kaip šimtas veikėjų, <...>. Didžiąją veikėjų dalį sudaro su neabejotinu menininko ir psichologo įžvalgumu sukurti stovyklos viršininkų paveikslai ir prižiūrėtojų paveikslai“⁵². Savo elgesiu, išvaizda, apranga, veido išraiška tokie veikėjai ne tik atskleidžia savo charakterį, bet ir pristato aplinką, kuriai jie atstovauja. Labiausiai charakterizuojantiems aplinką veikėjams Sruoga savo memuaruose skiria atskirus skyrius, kuriuos pavadina atitinkamų veikėjų vardais ir pavardėmis („Wacek Kozlovski“). Kitais atvejais nurodomos jų pareigybės lageryje („Lagerio komendantas“, „Raporto vadovas“), dar kitur prie pavardės pridedamas ir epitetas, apibūdinantis charakterizuojamą veikėją („Tas gyvatė Fricas Zelionkė“). Kai kurių skyrių pavadinimai charakterizuoja ne tik atskirus veikėjus, bet atskiras veikėjų grupes („Klipatų klipatos“, „Bibelforšeriai“, „Vikingų palikuonys“ ir t.t.). Šiuose skyriuose aprašomi asmenys

⁵¹ Dainius Vaitiekūnas, *Literatūrinės semiotikos pradmenys*, p. 13.

⁵² Algis Samulionis, *Dievų miškas*, p. 186.

nėra išsamiai detalizuojami kaip atskiri veikėjai, tačiau turi tam tikrų bendrybių: statusą, tautybę, religiją, politinius įsitikinimus ir t.t.

Veikėjų aprangos detalės ir jo naudojami daiktai, tam tikri poelgiai, gestai, laikysena, mimika, kūno sudėjimas, fizinė būklė, išvaizda – visa tai komunikacine kalba vadinama ženklų indeksais. Indeksai „negali reikšti ko nors kito, o tik save ar jų sudarytoją, t.y. bendraujantį asmenį, jo dabartinę socialinę padėtį“⁵³. Indeksų sistemos sudaro prezentacinius kodus. O kaip teigia J. Fiske, „žmogus savo kūnu dažnai perduoda prezentacinius kodus“⁵⁴. Taip pat, jis teigia, kad per prezentacinius kodus vyksta neverbalinė komunikacija, pavyzdžiui, gestai, prisilietimai, atstumai, laikysena, balso ypatybės. Šie kodai perduoda pranešimus tik apie tai, kas vyksta čia ir dabar. Tai informacija apie kalbėtoją ir jo padėtį, iš šios informacijos klausytojas sužino, kas yra kalbėtojas, kokios jo pažiūros, socialinė padėtis. Tai yra pirma jų funkcija.

Antra funkcija – tai sąveikos reguliavimas. Kodai vartojami tam, kad užmegsti tokius santykius, kokių nori koduotojas.⁵⁵

Kodai, taip sakant, yra „virš“ lingvistinės sistemos: jie yra tipiškai socialinei semiotikai, ar turi simbolinę tvarką, kurią generuoja socialinė sistema.⁵⁶

Reprezentaciniai kodai naudojami tekstams sudaryti. Tekstas reiškia kažką kitą, o ne save ar sudarytoją. Tekstą sudaro ikoniniai ženklai arba simboliai.⁵⁷

Kaip jau buvo minėta, knygoje yra daugiau kaip šimtas veikėjų, todėl neįmanoma šiame darbe jų visų išanalizuoti. Kadangi lageryje kaip dvi pagrindinės gyventojų grupės veikia esesininkai ir kaliniai, būtų tikslingiausia iš pradžių aptarti šių grupių vartojamus kodus.

Vienas iš šios komunikacijos elementų yra apranga. Lagerio valdytojai buvo esesininkai (SS), - vienas iš nacistinės Vokietijos jėgos struktūrų padalinių. Sruoga nelabai aprašo jų dėvimos aprangos, pamini tik tiek, kad jie vilkėjo uniformą („...du uniformuotu SS vyru.“ (1, 261)). Uniforma veikia kaip sutartinis kodas. Sutartiniai kodai – „tai kodai dėl kurių vartotojai aiškiai ir nedviprasmiškai susitarė“⁵⁸. Tokiam kodui galima priskirti ir kitą uniformą – „... mėlynruožį katorgininkų švarkutį ir tokias pat kelnes <...>. ... tokios pat medžiagos dryžuotą purviną blyną, panašų į beretę <...> dar du pailgu drobės gabalėliu, kuriuose buvo išmuštas mūsų gautasai eilinis numeris ir trikampis, - įsakė prisisiūti: vieną ant krūtinės kairėje pusėje, kitą – ant kelnų kiškos ties šlaunies viduriu“ (1, 282-283). Jų rangą ar hierarchiją nurodydavo skiriamieji ženklai. Esesininkų skiriamieji ženklai tekste nėra aprašomi – jų hierarchinė struktūra nurodoma pareigybių įvardijimu: lagerio komendantas, raporto vadovas, lagerio prižiūrėtojai – eiliniai esesininkai. Kaip vienas iš sutartinių ženklų (simbolių), skirstančių

⁵³ John Fiske, *Įvadas į komunikacijos studijas*, p. 84.

⁵⁴ John Fiske, *Įvadas į komunikacijos studijas*, p. 85.

⁵⁵ John Fiske, *Įvadas į komunikacijos studijas*, p. 84.

⁵⁶ *The communication theory reader*, sud. P. Copley, London: Routledge, 1996, p. 363.

⁵⁷ John Fiske, *Įvadas į komunikacijos studijas*, p. 84.

⁵⁸ John Fiske, *Įvadas į komunikacijos studijas*, p. 98.

kalinius į tam tikras kategorijas, buvo įvairių spalvų trikampiai. Politiniai kaliniai „nešiojo raudoną trikampį“ (1, 392). „Bibelforšeriai vaikštinėjo su raudonos spalvos trikampiais.“ (1, 399) „Homoseksualistai vaikščiojo su ružavais trikampiais <...> *Berufsverbrecher* – nusikaltėlis iš profesijos. Nešiojo žalią trikampį smailagaliu žemyn <...> žymimi PSV, - laikomi lageryje, kad policinė jų priežiūra būtų saugesnė. Jie turėjo taip pat žalią trikampį, tik jo smailagalys buvo aukštyl atverstas“ (1, 408). „Auklėjamieji kaliniai neturėjo jokio trikampio, nešiojo tikrai trikampį ant krūtinės ir kelių kiškos“, kaip ir policiniai kaliniai, „jie trikampio taip pat neturėjo. Ir numerį nešiojo ne ant krūtinės, bet ant kairės rankovės“ (1, 406). Žydai ant krūtinės ir nugaros nešiojo dar šešiakampę žvaigždę (1, 411).

Numeris – taip pat vienas iš sutartinių ženklų, identifikuojantis kalinį. Išduodant jį taip ir sakoma: „čia <...> bus dabar jūsų pasas“ (1, 262). Jis ne tik žymi kalinį, bet ir atlieka ir statistinę funkciją. O statistiniai grafiniai elementai kultūroje rodo, jog „čia esama atvirai išreikštos manipuliacijos gyventojais siekiant įvairiausių valdymo tikslų“⁵⁹

Nors šukuosena yra priskiriama prezentaciniam kodui, tačiau šiame kontekste ji atlieka reprezentacinio kodo funkciją. Ir taip pat yra viena iš sutartinio kodo simbolių. Visi kaliniai negali auginti plaukų. Taigi aprangos kodas šiuo atveju nedviprasmiškai apibrėžia abiejų komunikacijos grupių, esančių ir katorgininkų, užimamą statusą, jų atliekamą vaidmenį socialiniuose santykiuose.

Kiekvienas individas suvokdamas, kad turi žemesnį statusą stengiasi pereiti į aukštesnį ir atitinkamai tai perteikti aprangos kodu. Ne išimtis ir šie santykiai. Kalinių dominuojanti padėtis savo grupėje parodoma užsiauginant plaukus ar į savo aprangą perkeltą detalę, kuri yra naudojama civiliniame gyvenime. Kitaip sakant, drabužį ar jo detalę iš civilių rūbų. Koreguoti priskirtą aprangos kodą konclageryje galima dviem būdais: gaunant leidimą iš valdžios arba savo elgesiu nusipelnant neoficialaus valdžios pritarimo. Pavyzdžiui, kaliniams, kurie buvo paskelbti „garbės katorgininkais“ buvo pranešta, kad „galite plaukų nebekirpti, - galite nešioti ilgus plaukus <...>. Galite, kad norite dėvėti savo švarką <...>. Bet dryžuotos lagerinės kelnės jums vis tiek ir toliau privalomos“ (1, 353). Koncentracijos lagerio pasaulyje reprezentacinių kodų keitimas į prezentacinius rodo aukštesnį statusą savo grupės atžvilgiu.

Laikysena ir gestai komunikacinėje literatūroje yra išskiriami kaip atskiri kodai, priklausantys prezentacinių kodų grupei. Laikysenos perduodamos reikšmės „dažnai būna susijusios su asmeniniais santykiais: draugiškumu, priešišku; laikysena gali išreikšti pranašumą ar nepilnavertiškumą. Laikysena parodo ir emocinę būseną, ypač įtampos ar atsipalaidavimo pobūdį“⁶⁰. O gestai „glaudžiai koordinuojami su kalba ir papildo žodinę

⁵⁹ Marshall McLuhan, *Kaip suprasti medijas: žmogaus tęsiniai*, Vilnius: Baltos lankos, 2003, p. 120.

⁶⁰ John Fiske, *Įvadas į komunikacijos studijas*, p. 87.

komunikaciją. Jie gali rodyti arba bendrą emocinį pakilimą, arba ypatingas emocines būsenas“⁶¹.

Tačiau laikysena, ypatingai mobilumas koncentracijos lagerio pasaulyje yra svarbūs tuo, kad rodo kalinių sugebėjimą prisitaikyti prie esamų sąlygų, kurių svarbiausia užsitikrinti maisto šaltinį. Sruoga lygindamas Štuthofą su kitais koncentracijos lageriais, taip ir sako: „Baisūs buvo kiti naikinimo lageriai, kur, būdavo atveža kalinį ir tuojau nužudo. Bet tas pats žudymas faktinai vyko ir Dievų miško padangėj. Skirtumas buvo tiktai tasai, kad čia žmogų nukankindavo <...>, versdavo jį mirti iš bado“ (1, 302-303). Tai rodo ir vaizduojamos kalinių grupės: „Yra čia ir tvirtų vyrų, matyti, dar neseniai į lagerį pakliuvusių, kurie eina tvirtu žingsniu, išdidžiai aukštyn galvas iškėlę. Bet didžioji dauguma – vargani elgetos. <...> Susikūprinę, susilenkę... <...> ...išlenda šmėklų minia. <...> Jie kojas velka žeme taip lėtai, kad net čiuožimas mažai tesigirdi. Vieni ant krūtinės nuknarinę galvą, kartais dar žvilgčiodami į žemę, kartais – visai niekur nežiūrėdami. <...> Slenka, slenka...“ (1, 300-301). Tačiau kaliniai – amatininkai yra vaizduojami „nors ir nuskurę, nors ir purvini, bet žmonės, kaip žmonės“, „nes jie moka gauti geresnį maistą, jie turi šiokių tokių pašalinių pajamų“ (1, 299). Iš pateiktų pavyzdžių galima suprasti, kad kalinio laikysena ir mobilumas (eiseną) ne tik nurodo, kaip seniai kalinys yra patekęs į lagerį, bet ir tai, kaip jis jaučiasi fiziškai.

Atskirų lagerio veikėjų, kurie yra išskirti nurodant jų pavardes, tiek kalinių, tiek esesininkų laikysenos Sruoga kruopščiai nedetalizuoja. Greičiausiai taip yra todėl, kad jie pasižymėjo tam tikrais būdo bruožais, kurie jiems padėjo pasiekti tam tikrą postų lagerio savivaldoje (kaliniai) ar jų laikysena nėra susijusi su maisto trūkumu (esesininkai). Tačiau autorius labai išsamiai aprašo jų fizinę išvaizdą, charakteristiką, neretai ir trumpą biografiją, kurioje nurodyta ne tik šeimyninė, profesinė, bet ir kriminalinė praeitis: „Arno Lėmanas – aukštas, diržingas, plataus veido ir tvirtų žandikaulių, šiek tiek pliktelėjęs, keturių dešimčių metų vyras, iš profesijos – sunkvežimio šoferis. Civiliniame gyvenime turėjo bene trejetą žmonių, kiek vaikų – jis niekuomet neskaičiavo <...>. Bylų nedaug teturėjo. Berods, tiktai du ar tris reichio piliečius buvo nudobęs...“ (1, 377), „Fritz Selonke – vokiečių, kilęs iš Gdanskio. Kokių 35-40 metų, vidutinio ūgio, labai gerai subudavotas vyrukas, pasižymėjęs didele fizine jėga. Pagal išmoktą amatą jis buvo mėsininkas. <...>. Pagal specialybę jis buvo bankų kasų plėšikas“ (1, 380). Šių, lagerio seniūnų, kurie buvo skiriami iš kalinių tarpo, aprašymas rodo, kad veido bruožai, fizinė sudėtis ir gebėjimai, tautybė ir polinkis nusikalsti yra charakteringi individo bruožai siekiant maksimaliai prisitaikyti lagerio pasaulyje. Visos šios detalės tarsi atspindi asmenybės polinkį į žiaurumą, cinizmą, agresiją, rodo jos kultūrinę dimensiją. Panašiai yra piešiami ir kitų lagerio savivaldos atstovų (bloką viršininkų, kapų ir kt.) portretai, kuriuos vienija jėgos ir moralinių vertybių nebuvimo kultas. Nors jų uždarymas lageryje ir tarsi yra

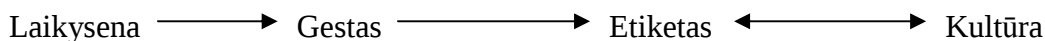
⁶¹ John Fiske, *Įvadas į komunikacijos studijas*, p. 87.

izoliacija nuo civilizuoto pasaulio, bet lageris yra ta kultūrinė terpė, kurioje šios asmenybės yra iki tam tikro lygio palankiai vertinamos (tampa lagerio seniūnais), kol nepadaro esminių oficialių lagerio taisyklių pažeidimų.

Kaip jau minėta, neakcentuojama ir esesininkų visumos laikysena. Kiek smulkiau yra pristatoma jų administracija, kurią sudarė „vokiečiai, SS savanoriai, „senoji gvardija“, - SS ramstis ir tvirtovė“ (1, 450). Išskiriami lagerio komendantas Hoppė – „vaikščiojo <...> tokiais neišauklėtais buldogo žingsniais (1, 356), kalinių lagerio vadas Mayeris – „vaikščiojo jisai stypinėdamas tai ant vienos kojos, tai ant kitos...“ (1, 361), raporto vadovas Arno Hemnitas – „vaikščiojo truputį sutraukęs pečius, lyg besirengdamas kuprelę užsiauginti“ (1, 365), ligoninės administratorius Hauptas (aprašoma tik išvaizda), lagerio gydytojas Heidelis - „vaikščiojo jis šiek tiek nuknarinės galvą“ (1, 323). Šie mobilumo aprašymai įsikomponuoja į bendrą kiekvieno esesininko išvaizdos kompoziciją ir pastiprina bendrą įspūdį apie jo charakterį ir išvaizdą. Toks „vaizdiškumas padeda išvengti autoriaus žiūros uždarumo, monadiškumo“⁶².

Tačiau kalbant apie laikyseną kaip lagerio kultūros ir hierarchinės struktūros išraišką, derėtų atkreipti dėmesį į jos slinktį virstant gestu. Gestas ne tik pastiprina žodinę komunikaciją, perteikia emocinę individo būseną: „ – Utėles mušti, rupūžgalviai, mušti utėles! – šaukia Vacius, *mostakuodamas* šakotu vėzdu.“ (1, 342), bet ir veikia kaip sociokultūriniai judesiai. Gestų vartoseną prisiderina prie situacijų, socialinių aplinkybių ir kiekvieno konkretaus bendravimo atvejo. Gestas kaip kultūros ženklas pirmiausia atlieka komunikacijos funkciją.⁶³ Laikysenai virstant gestu formuojasi etiketas, kuris visuomet yra tam tikros kultūros atspindys. Individas jau nebe atskleidžia savo asmenybės, bet reprezentuoja atitinkamą kultūrą (5 pav.). Laikysena buvusi prezentaciniu kodu virsta reprezentaciniu.

Plačiausia etiketo sritis yra socialinės padėties, statuso santykiai. Šioje srityje etiketas – tai visuomenės nustatytos taisyklės žmogui kaip socialinio vaidmens atlikėjui įvairiose vietos, laiko ir aplinkos situacijose.⁶⁴

5 pav. Laikysena kaip kultūros bruožas

Jei „Dievų miške“ bandytume ieškoti šių taisyklių ar, kitaip tariant etiketo reikalavimų – jų, taikomų išimtinai katorgininkams, yra ne vienas. Viena iš jų – plačiai aprašytas ir daug kur tekste minimas *Stillstandas* – „katorgininko iškilminga poza. Atsistoti ir sustingti, - rankos prie šlaunių priglaustos, alkūnės – kiek atokusios nuo liemens, kad visa figūra sudarytų dvikojį

⁶² Tomas Kačerauskas, „Tikrovė pasakojimo kultūroje“, *Filosofija. Sociologija*, 2006, nr. 1, p. 4.

⁶³ Jūratė Černevičiūtė, „Gestas kaip kultūros ženklas ir civilizuotas judesys“, *Respectus Philologicus*, 2007, nr. 11(16), p. 119.

⁶⁴ Jūratė Černevičiūtė, „Gestas kaip kultūros ženklas ir civilizuotas judesys“, *Respectus Philologicus*, p. 121

virdulį“ (1, 284). Šitokia laikysena, kaip rašo pats Sruoga „katorgininkas ir privalo SS vyrų įsakymų klausyti ir iškilmingai marširuoti, kai valdžia mato“ (1, 284). Kitas laikysenos niuansas buvo išmokti taisyklingai nusiimti ir užsidėti kepurę: „... visiem per vieną akimirksnį nutraukti blyną nuo galvos, trinkelėti juo į šlaunį ir tučtuojau sustingti. <...> visi blynai vienu metu, per vieną akimirksnį turi atsisturėti ant pakaušių“ (1, 284). Katorgininkų eiseną valdžiai matant taip pat turėjo atitikti tam tikrus standartus: „kad einant koja būtų į koją ir, kad klumpės nuolat šlepsėtų: šlep, šlep, šlep...“ (1, 283). Jei kalinys pašaukiamas – „jis turi risčia bėgti“ (1, 269). Visos šios laikysenos, tampa lagerio kultūros išraiška t.y. gestu, kurį galima pavadinti etiketu. Nes „etiketas „pridengia“ tas žmogaus išraiškas, kurios gali ižeisti kitą žmogų“⁶⁵. Tačiau lageryje, etiketas reikalingas ne tik tam, kad disciplinuotų kalinių emocijas ar elgesį esesininkų akivaizdoje, bet ir kaip kalinio statuso bei hierarchinio lygmens apibrėžtis. Stovėti „virdulio“ poza ar risnoti pašauktam privalėjai ne tik prieš, bet kokio laipsnio esesininką, bet ir prieš kalinį, kuris priklausė lagerio administracinei struktūrai ar tiesiog turėjo įtakos kalinio asmeninių reikalų tvarkymui. Kaip vieną iš žmogaus orumą niekinančių situacijų B. Sruoga aprašo tai, kaip jam teko prašyti „bliūdelio“ kavai atsigerti: „... buvo toksai pusbernėlis, kokios 17-18 metų, kuris kaliniam pietum blūdėlius dalindavo <...>. Tai buvo visos jo pareigos lageryje. Šiaip ar taip, jis jau buvo valdžios žmogus. <...> Ateinu aš pas tą pusbernėlį bliūdėlio prašyti paskolinti, <...>. – Šviesiausias pone, - *maldauju nusiėmęs kepurę*, kiek galėdamas ploniausiu balsu, - gal, šviesiausias pone, teiktumeis...“ (1, 348). Tiek kepurės nusiėmimas, tiek balso tonas, kurį išreiškia žodis „maldauju“, rodo, kaip atsisakyti savo orumo turi žmogus, kuris ne tik amžiumi, bet ir intelektu toli pralenkia vadinamąjį „valdžios atstovą“. Aprašyta situacija yra tik viena iš pavyzdžių, kada žmogus savo valia turi parodyti „deramą pagarbą valdžiai“. Tačiau neretai kaliniai buvo masiškai verčiami demonstruoti pagarbą, pagal nustatytą etiketą aukščiau stovintiems lagerio hierarchijoje kaliniams. Kaip viena tokia masinė scena aprašomas lagerio seniūno Arno Lėmano gimtadienis: „išsirikiavo keli tūkstančiai katorgininkų-vergų, sveikų, luošų ir visiškai klipatų klipatėlių, kuriuos blokavieji stumdo, bjauroja ir lazdomis vana... ir visa šiat minia turi žygiuoti pro Lėmaną, aukščiau, ant tam tikro pjedestalo pasistojusį, - turi iškilmingu katorgininkų maršu praeiti. <...>. Turi jo garbei pražygiuodami giesmes katorgininkiškas giedoti. <...> turi daryti Mutzen ab (nusiimti kepurę – B. K.) ir šaukti jo garbei ura!“ (1, 377). Šis pavyzdys rodo, kad vieni kaliniai, reikalaudami iš kitų kalinių laikytis bendraujant su jais etiketo, pirmiesiems suteikia psichologinį pasitenkinimą ir tarsi vizualiai įrodo, kad jie jau lyg ir nebeturi, praranda kalinio statusą lageryje. Įsitempusi laikysena, kurios nėra jų kūno perduodame kode, bet kiti ją išlaiko bendraudami su jais, patvirtina jų valdžią, įtaką, teisę laisvai reikšti emocijas ir atskirti nuo kalinio statuso. Nes

⁶⁵ Jūratė Černevičiūtė, „Gestas kaip kultūros ženklas ir civilizuotas judesys“, *Respectus Philologicus*, p.121.

atpalaiduota poza yra „tik bendraujant su žemesnio socialinio statuso žmonėmis, <...>. Nėra ir negali būti atsipalaidavimo pozos su asmenimis, kurie yra grėsmingi.“⁶⁶

Kaip ir aprangos kodas, taip ir laikysenos kodas koncentracijos lageryje yra reprezentaciniai kodai. Kaliniams juos keičiant į prezentacinius kodus ryškėja jų idėja atsisakyti kalinio statuso, priklausyti nebe valdomiesiems, bet valdantiejiems. „Idėja atskleidžiama ne tiesiogiai, bet aplinkiniu būdu – vaizduojamu arba ženklinamu judesiu, veiksmu“⁶⁷, kuris šiuo atveju ir yra naudojami gestai, kaip etiketas žymintis lagerio kultūrą.

Prie prezentacinių kodų komunikacinėje literatūroje yra priskiriami prisilietimų ir atstumų kodai, kuriuos išreiškia žmogaus kūnas. Dažniausiai jie apibrėžia socialinių santykių ir kultūros, kurioje jie vartojami, skirtis. „Svarbius duomenis apie santykius perduoda prisilietimai (ką, kur ir kada mes liečiame). <...>. Pranešimus apie santykius perduoda ir atstumas, per kurį priartėjame prie kokio nors asmens. <...>. Skirtingose kultūrose šie atstumai (*ir prisilietimai* – B.K.) gali būti skirtingi.“⁶⁸ Žinoma, kad kiekvienam individui yra būdinga išlaikyti asmeninę erdvę apie save. Civilizuotame pasaulyje „bet koks prisilietimas yra asmeninės erdvės pažeidimas, <...>, jo socialinės normos yra gana griežtos. Prisilietimas socialiai yra priimtinas tik prie tam tikrų kūno dalių: rankų plaštakų ir pečių...“⁶⁹. „Dievų miške“ šie kodai veikia kaip nuoroda į socialinius santykius ir kultūrą, praplečia veikėjų portretų vaizdavimo erdvę. Pavyzdžiui, prisilietimas apibūdinant kalinius, kurie vadinami klipatomis, yra pati stipriausia vaizdavimo strategija, parodanti jų silpnumą, išsekimą, bado ir darbo nualintą kūną: „slenka jie susikibę kits į kitą, vienas antrą palaikydami, vienas antru atsiremdami. <...> Kiti vėl atsilošę ant savo draugų... <...> Slenkantieji iš paskos užkliūva už jo (klipatos – B.K.). Knapsi. Vieni dar sugeba šiaip taip perkelti per jį koją, kiti – ir to nepajėgia. Knapsi ir griūva viršum.“ (1, 300-302). Iš cituojamo teksto matoma, kad atstumų ar esminės erdvės tarp kalinių nesilaikymas yra nesąmoningas, prisilietimai (susikibimas, knabsėjimai, griuvimai) instiktyvūs, kurie atsiranda esant nualintam kūnui. Ši vaizdavimo strategija apibrėžia visiškai lageryje nualinto kalinio portretą, veikia kaip nuoroda į tai, kokios nežmoniškos salygos yra lageryje.

Atstumo ir prisilietimo kodai naudojami ištrinti civilizuotos asmenybės bruožus nuo pat pirmos dienos patekus į lagerį. Tai pirmieji kodai, kurie perkelia individą iš vieno pasaulio į kitą, iš civilizuotos į lagerinę kultūrą. Pirmuosius išpūdžius, patekus į koncentracijos lagerį Sruoga, taip aprašo skyriuje „Pirmoji naktelė“: „Iš kiemo gilumos staiga išnėrė du juodu vyru. Storomis lazdomis mostakuodami, tekini atbėgo int mus.<...>. ...– dvi lazdos pliumptelėjo per Jurgučio nugarą. <...>...,- gavau ir aš pavadinimą ir dvi lazdas per sprandą. <...>...,- visi gavo

⁶⁶ Junona Almonaitienė, Dalia Antinienė, Nomeda Ausmanienė, Rosita Lekavičienė, Gražina Matulienė, Laima Ruibytė, Zita Vasiliauskaitė, *Bendravimo psichologija*, Kaunas: Technologija, 2005, p. 115.

⁶⁷ Jūratė Černevičiūtė, „Gestas kaip kultūros ženklas ir civilizuotas judesys“, *Respectus Philologicus*, p.120.

⁶⁸ John Fiske, *Įvadas į komunikacijos studijas*, p. 85.

⁶⁹ Junona Almonaitienė, Dalia Antinienė, Nomeda Ausmanienė, Rosita Lekavičienė, Gražina Matulienė, Laima Ruibytė, Zita Vasiliauskaitė, *Bendravimo psichologija*, p. 119.

tą pat. <...> Pliumpt, pliumpt, pliumpt, - kiek kartų pro tuos vyrus ėjom, tiek kartų lazdos pliumpsejo.“(1, 255-256). Prisilietimas prie kito asmens vaizduojamas, kaip agresija kito atžvilgiu. Mušti kitą, vadinasi būti nepalankiai, priešišškai nusiteikus jo atžvilgiu. Mušimo intensyvumas parodo šios agresijos laipsnį. Kada individas nesuvokia, kodėl jam rodoma agresija, jam nepaaiškinamos jos priežastys – jis turi susivokti pats, kad agresija yra tos aplinkos ir joje vyraujančios kultūros atributas. Sruoga vėliau tai konstatuoja pats: „Lagery klausti negalima. Lagery turi būti psichologas ir pranašas“ (1, 298). Šio kultūrinio atributo priežastis Sruoga išdėsto katorgininko Gerwinskio lūpomis: „Čia ne žmonių, čia sistemos reikalas. Sistemą nustatėme ne mes, sistemą nustatė vokiečiai esesininkai. <...>.Turi žvėriškai gintis ir pulti. Kitaip – jis (*kalinys* – B.K.) žus. Praris jį kiti“ (1, 333-334). Agresija, kuri pasireiškia mušimu ar net kalinio užmušimu buvo ne tik lagerinės kultūros dalis, bet ir tų kalinių, kurie jai pakludavo ar tiesiog priimdavo ją kaip neišvengiamybę siekiant išlikti gyvam, įvaizdžio dalis.

Grįžtant prie individo erdvės ir atstumo kodo, kuris lageryje faktiškai nebeegzistuoja tarp kalinių, galima paminėti vieną iš Balio Sruogos aprašytų pirmųjų naktų: “Valdžia tvarką daro: prižiūri, kad vienas prie kito prisispaudęs gulėtų“(1, 286). Tai parodo, kad lagerio kultūroje kaliniai yra masė, bet ne atskiras individas turintis savivertę.

Atstumai ir prisilietimai, kurie atspindi lagerinę kultūrą, kaip reprezentaciniai kodai, kaliniams prisitaikant prie tos kultūros virsta jų kūno kalba, asmenybę prezentuojančiais kodais. Gebėjimas prisitaikyti ar pataikyti į propaguojamos kultūros toną individui laiduoja aukštesnį statusą šioje kultūroje. Todėl visi Sruogos kūrinys apibūdinti lagerio savivaldos atstovų (seniūnai, blokavieji, šreiberiai ir kt.) portretai yra agresyvūs, tik šis agresyvumas išreiškiamas skirtingai, nors juos vienija vienas bruožas – pažeminant kitą, išaukštinti save.

V. IŠVADOS

„Dievų miške“ vyraujančių komunikacijos sistemų (modelių, kodų) analizė atskleidė, kad visos jos buvo skirtos niveliuoti individą kaip asmenybę, o vėliau sunaikinti jį fiziškai.

Šių sistemų raišką galima vadinti ne tik lagerio kultūra, bet ir Hitlerio nacistinės ideologijos dalimi.

„Dievų miško“ naracija atskleidė, kad analizuojant kūrinį, pagal autoriaus sau priskiriamą vaidmenį tekste, jame vyrauja trys komunikacinės sistemos: Aš – Aš, Aš – Kiti ir kitos veikiančios erdvėje sistemos, kurių egzistavimui autorius kaip herojus įtakos nedaro.

Komunikacinę sistemą Aš – Aš išreiškia intraasmeninės komunikacijos modelis, detalizuojantis autoriaus – herojaus vidinę komunikaciją. Kūrinio tekste vyraujanti ironija yra kodas, keičiantis patekusią į aplinką informaciją, o konkrečiu jos pasireiškimo laiku, per savivoką, herojui padeda nepalūžti, prisitaikyti prie koncentracijos lagerio aplinkos, veikia kaip savisaugos mechanizmas. Kadangi ironija Balio Sruogos ironija nėra literatūrinio rašymo priemonė atsiradusi teksto kūrimo laikotarpiu, bet veikia kaip jo sąmonės kodas, įgytas patiriant įvyki, tai patvirtina, kad „Dievų miškas“ pirmiausia yra memuarai, o jo sintezė su kitais žanrais yra antrinės įžvalgos.

Aš – Kiti komunikacinė sistema – tai autorius – herojaus ir aplinkos socialinių santykių sąveika. Šį sociumą geriausiai paaikškina Simono Newcombo trikampis komunikacijos modelis, kuris parodo kaip sociumo dalyvis yra veikiamas kitų dalyvių. Kiti dalyviai tai: esesininkai (SS), kaliniai, lagerio tvarka (oficialios ir neoficialios taisyklės) – visi, kurie gali turėti įtakos herojaus egzistencijai. Jų tarpusavio komunikacijos tyrimas parodė, kad siekiant išgyventi šiame socialiniame tinkle Baliui Sruogai buvo svarbiausia:

- rasti socialiai vertingą nišą lagerio struktūroje, t.y. būti naudingu kitiems sociumo dalyviams;
- paklusti lagerio tvarkai ir stengtis užtikrinti, kad ir kiti kaliniai jai paklustų;
- užsitikrinti aukštesnį statusą kalinių hierarchijoje;
- turėti prieigą prie vidinių informacijos resursų;
- gauti kuo daugiau išorinės informacijos ir sugebėti teisingai interpretuoti jos ženklus;
- pasikliauti sėkme.

Aš – Kiti komunikacinei sistemai priskirtas tarpininkavimo modelis atskleidžia tarpininko vaidmenį informacijos valdymo procese. Jis kūrinio erdvėje atsiranda Baliui Sruogai pradėjus dirbti lagerio raštinėje. Fiksuodamas pranešimus apie prasikaltusius kalinius jis galėjo atitinkamai koreguoti gaunamą informaciją. Remiantis šiuo modeliu ir žinant Balio Sruogos

humanistinės pažiūros galima teigti, kad atlikdamas savo pareigas jis stengėsi palengvinti kitų kalinių būtį.

Išorinės lagerio komunikacijos tyrimas taikant H. Laswello masinės komunikacijos modelį parodė, kad nukariautų tautų civiliams gyventojams koncentracijos lageris asocijavosi su individo laisvės apribojimu jam nepažįstamoje erdvėje. Susidūrus su šia neigiama konotacija, jų psichologinė būseną destabilizuodavosi. Tačiau tiems, kurie pritarė nacistinei ideologijai lageris buvo visuomenės priešus perauklėjanti ir drausminanti institucija, kai kuriems suteikianti net ekonominę naudą.

Komunikacinių kodų analizė, tiriant veikėjų portretus kūrinys, parodė, kad jų vartojimas atlieka reprezentacines ir prezentacines funkcijas. Reprezentacinę funkciją jie atlieka pristatydami lagerio tvarką ir kultūrą, kurios vartotojais automatiškai tampa kiekvienas naujai atvykęs kalinys. Priešinimasis šiai kultūrai yra netoleruojamas ir pasmerkia kalinį jo likvidavimui. Sėkmingas naujoko integravimasis į šią kultūrą priklauso nuo to, kaip greitai šie kodai bus įsisavinti, taps jo individualybės dalimi. Sėkminga kalinio integraciją žymi jo hierarchinis statusas. Kuo aukštesnę dominuojančią padėtį užima kalinys, tuo labiau jis linkęs vartoti prezentacinius kodus, kurie pabrėžia jo individualumą. Todėl:

- Individo pastangos išsiveržti iš jos kultūroje vartojamų kodų, rodo, kad ši kultūra nėra jam priimtina. Nesiplečiant kultūros vartotojų ratui, ji, anksčiau ar vėliau, turi išnykti;
- Paradoksalu yra tai, kad individas, kuris tarsi ir perima šios, jį naikinančios kultūros bruožus, tačiau juos vartoja, kad išsaugotų savo egzistenciją.

VI. KOMUNIKACIJOS MODELIAI BALIO SRUOGOS „DIEVŲ MIŠKE“

SANTRAUKA

Pagrindiniai žodžiai: *Balys Sruoga, „Dievų miškas“, komunikacinės sistemos, komunikacijos modeliai, kūrinio vidinė komunikacija, kodas.*

Lietuvių literatūros klasiko Balio Sruogos kūrinys „Dievų miškas“ tai „fakto literatūra“, autentiškas dokumentas liudijantis apie II Pasaulinio karo metais nacių vykdytus nusikaltimus prieš okupuotų tautų žmones, koncentracijos stovyklose. 1943 – 1944 metais rašytojui teko išgyventi visą Štuthofio koncentracijos lagerio veikimo mechanizmą, kuris užfiksuotas ironiškai žvelgiant į supančią realybę.

Pastaraisiais dešimtmečiais itin populiari tapusi komunikacijos teorija sėkmingai integruojama ir į kitas mokslo šakas. Kaip viena iš komunikacijos mokslo taikymo sričių yra literatūros studijos. Literatūros kūrinio analizė, pasitelkiant komunikacijos teorijas, išplėtė jo suvokimo lauką iki begalinio prasmių skaičiaus, kurių ribos gali būti nebent skirtingos kultūrinės patirtys ar suvokimo lygmenys.

Nors „Dievų miškas“ tyrinėtas plačiu analizių diapazonu, tačiau komunikacinis aspektas išliko iki šiol nepaliestas. Romane susipinantys kultūrų, ideologijų, filosofijų, personalijų apraiškos tam tikroje apibrėžtoje erdvėje skatina ieškoti jų tarpusavio sąveikos taškų, pagrįsti jų (ne)integralumą ar tiesiog atskleisti kokiomis formomis kuriamas vienoks ar kitoks komunikacinis modelis.

Šio darbo tikslas – ištirti kūrinio vidinę komunikaciją, nustatant komunikacinių sistemų, jas detalizuojančių modelių taikomumą ir raišką, jų atsiradimo ir vartojimo strategijas, vertinant kaip komunikacinės (ne)sėkmės daro įtaką tam tikrų sistemų, individų gyvavimui ar žlugimui.

Darbo objektas – Balio Sruogos memuarai „Dievų miškas“ ir jų vidinėje erdvėje funkcionuojančios komunikacinės sistemos.

Kūrinyje esančios komunikacinės sistemos „Aš – Aš“, „Aš – Kiti“ ir jas išreiškiantys komunikacijos modeliai atskleidžia, kad individas privalo greitai ir tiksliai orientuotis į supančioje aplinkoje. Ir tik tokia strategija gali iš dalies užtikrinti jo fizinį egzistavimą.

Koncentracijos lageris ir jo komunikacija veikia kaip nacistinės Vokietijos vykdomos politikos išsaugojimo ir įgyvendinimo įrankis.

Komunikacinių kodų raiška lageryje reprezentuoja ne tik jo kultūrą, bet ir nacistinę ideologiją. Kūno kalbos ženklai tekste atskleidžiami, kaip reprezentuojantys kultūrą arba parodantys kalinio statusą lagerio hierarchijoje.

Lagerio kultūra, susikūrusi nacistinės ideologijos pagrindu, dėl antihumaniškų pažiūrų, jos vykdomo genocido turėjo neišvengiamai keistis ir eliminuotis, žlungant nacistiniam režimui.

COMMUNICATION MODELS IN THE “DIEVŲ MIŠKAS” BY BALYS SRUOGA

SUMMARY

Keywords: “Dievų miškas”, Balys Sruoga, communication systems, communication models, inner communication of the work, code.

The novel “Dievų miškas” (Forest of the Gods) written by Lithuanian literary classic Balys Sruoga belongs to “the literature of fact” and it is authentic document which testifies about the crimes against occupied nations of people implemented during the Second World War by Nazi. During the year of 1943-1944 the writer had to survive the whole operation mechanism of Stutthof concentration camp which was fixed ironically looking at surrounding reality.

Communication theory has become popular over the recent centuries and it has been integrated successfully into other scientific branches. Literary studies are like one of spheres of application of communication science. Literary work analysis using communication theories expanded his perception field till the infinite number of meanings which boundaries can be unless of different cultural experience or perception level.

Though “Dievų miškas” has been analyzed in a wide range, however communication aspect has still been untouched. Cultural, ideological, philosophical personal allusion expressions in defined space encourages of searching their correlation points, to base their non-integrity or reveal what forms has each communication model created.

The aim of the thesis – to explore the inner communication of the work with the determination of communication systems, the application and expression of detailed models, their origin and usage strategies evaluating how communicative failures influence the survival or ruin of certain systems and individuals.

The object of the work – “Dievų miškas” memoirs written by Balys Sruoga and communication systems which function in their inner space.

Communication systems “I-I”, “I-Others” which exist in the work and models which reveal that individuals must focus on the surrounding environment quickly and precisely. This strategy can partly ensure their physical existence.

Concentration camp and its communication act as an instrument for protection and implementation of executive policy of Nazi Germany.

Expression of codes of communication in the camp represents not only its culture, but Nazi ideology as well. Signs of the body language in text are presented as representatives of the culture or revelation of the status of a prisoner in the camp hierarchy.

The camp culture, which had been formed on the basis of the Nazi ideology, had to be necessarily changed and eliminated together with collapse of the Nazi regime because of its anti-humane attitude and genocide.

VII. LITERATŪRA

1. Balys Sruoga, *Dievų miškas, Raštai, IV tomas*, Vilnius: Alma Litera, 1997.
2. Junona Almonaitienė, Dalia Antinienė, Nomeda Ausmanienė, Rosita Lekavičienė, Gražina Matulienė, Laima Ruibytė, Zita Vasiliauskaitė, *Bendravimo psichologija*, Kaunas: Technologija, 2005.
3. Michail Bachtin, *Autorius ir herojus*, Vilnius: Aidai, 2002.
4. Keneth Wayne Baker, „Oral advocacy for prelaw students: a behavioral approach“ [žiūrėta 2010-04-20]. Prieiga per internetą: <<http://etd.lib.ttu.edu/theses/available/etd-12212009-31295001748440/unrestricted/31295001748440.pdf>>.
5. Elena Baliutytė, „Savimonės formos Lietuvos dokumentinėje literatūroje“, *Literatūra*, 2008, nr. 50 (1).
6. Dabartinės lietuvių kalbos žodynas (elektroninė versija) [žiūrėta: 2010-05-15]. Prieiga per internetą: <<http://www.lki.lt/dlkz/>>.
7. *Balys Didysis: atsiminimai apie Balį Sruogą*, sudarė R. Pabarščienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997.
8. Jūratė Černevičiūtė, „Gestas kaip kultūros ženklas ir civilizuotas judesys“, *Respectus Philologicus*, 2007, nr. 11(16), p. 117–122.
9. John Fiske, *Įvadas į komunikacijos studijas*, Vilnius: Baltos lankos, 1998.
10. Davis Foulger, „Models of Communication Process“ [žiūrėta: 2010-02-15]. Prieiga per internetą: <<http://davis.foulger.info/research/unifiedModelOfCommunication.htm>>.
11. Algirdas Julius Greimas, *Struktūrinė semantika*, Vilnius: Baltos lankos, 2005.
12. Jeremy Hawthorn, *Moderniosios literatūros teorijos žinytas*, Vilnius: Tyto alba, 1998.
13. Tomas Kačerauskas, „Tikrovė pasakojimo kultūroje“, *Filosofija. Sociologija*, 2006, nr. 1, p. 2–7.
14. Algis Kalėda, „Dievų miškas be dievų“, Balys Sruoga, *Dievų miškas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjunga, 2005.
15. Algis Kalėda, *Romano struktūros metmenys. Literatūrinės komunikacijos lygmuo*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.
16. Vytautas Kavolis, „Šiandieninės kultūros tyrimų plotmės“, *Šiuolaikinio socialinio diskurso analizė*, Vilnius: Baltos lankos, 1997, p. 7–10.
17. Kęstutis Kirtiklis, „Komunikacijos teorijos ir komunikacijos filosofijos asimetrija“, *Problemos*, 2008, nr 74.
18. *Kūrybos studijos ir interpretacijos: Balys Sruoga.*, sud. R. Žilinskas, Vilnius: Baltos lankos, 2001.

19. Gintaras Lazdynas, „*Romano struktūrų formavimasis Lietuvoje. Nuo „Algimanto“ iki „Altorių šešėly“*“. 1996 -1999“, Kaunas: 1999.
20. Gintaras Lazdynas, „Dievų miškas“, arba distopija lietuviškai“, *Šiaurės Atėnai*, 1996, nr. 27 (321).
21. *Lietuvių kalbos žodynas*, (elektroninė versija) [žiūrėta 2010-03-15]. Prieiga per internetą: <<http://www.lkz.lt/startas.htm>>.
22. *Literatūros analizės kritinių metodų pagrindai*, sud. D. Bergez, Vilnius: Baltos lankos, 1998.
23. Jurij Lotman, *Kultūros semiotika*, Vilnius: Baltos lankos, 2004.
24. Auksė Markevičienė, „Komunikacija: samprata ir procesas“ [žiūrėta 2010-03-10] . Prieiga per internetą: <http://distance.ktu.lt/marijampole/kursai_demo/Dal_soc_komunikacija/resources/documents/2937.pdf>.
25. Marshall McLuhan, *Kaip suprasti medijas: žmogaus tęsiniai*, Vilnius: Baltos lankos, 2003.
26. Džiuljeta Maskuliūnienė, Gintarė Garnytė, „Autokomunikacijos raiška Antano Baranausko dienoraštyje“, *Acta Humanitrica Universitatis Saulensis. Mokslo darbai*, Sud.: Dž. Maskuliūnienė, K. Župerka, Šiauliai: ŠU leidykla, 2006, p. 276—285.
27. Morkūnienė J., *Humanizmas: Filosofinės teorijos metmenys*, Vilnius: Baltic Eco, 2004.
28. Peters J. D., *Kalbėjimas vėjams: komunikacijos idėjos teorija*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjunga, 2004.
29. Paul Ricoeur, *Interpretacijos teorija: diskursas ir reikšmės perteklius*, Vilnius: Baltos lankos, 2000.
30. Algis Samulionis, *Balys Sruoga-dramaturgijos ir teatro kritikas*, Vilnius: Vaga, 1968.
31. Algis Samulionis, *Balys Sruoga*, Vilnius: Vaga, 1986.
32. *The communication theory reader*, sud. P. Cobley, London: Routledge, 1996
33. Dainius Vaitiekūnas, *Literatūrinės semiotikos pradmenys*, Vilnius: VPU leidykla, 2006.

VIII. ANOTACIJA

Bernadeta Kamantauskaitė, *Komunikacijos modeliai Balio Sruogos „Dievų miške“*. *Bakalauro darbas*, vadovas doc. dr. Vigmantas Butkus, Šiaulių universitetas, Literatūros istorijos ir teorijos katedra, 2010, 36 p.

ANNOTATION

Bernadeta Kamantauskaitė, *Communication models in “Dievų miškas”* written by Balys Sruoga. *Bachelor Thesis*, Adviser Doc. Dr. Vigmantas Butkus, Šiauliai University, Department of Literature History and Theory, 2010, 36 p.